НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

МУШКЕВИЧ МИРОСЛАВА ІВАНІВНА

УДК 316.362:316.6]:159.922.7-056.34

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМЕЙ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, лабораторія вікової психофізіології.

Науковий консультант: заслужений діяч науки і техніки України,
доктор психологічних наук, професор
Ложкін Георгій Володимирович,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», кафедра психології
і педагогіки, професор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Сердюк Людмила Захарівна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, лабораторія психології особистості
імені П. Р. Чамати, завідувач;

доктор психологічних наук, професор
Радчук Галина Кіндратівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка, кафедра
психології розвитку та консультування, завідувач;

доктор психологічних наук, доцент
Корнієнко Інокентій Олексійович,
Мукачівський державний університет,
кафедра психології, завідувач.

Захист відбудеться 28 вересня 2020 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.02 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

Автореферат розіслано 28 серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Я. М. Омельченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвиток психологічної науки в рамках загального підходу до вивчення сім'ї виявляє її проблеми, які безпосередньо впливають на стан учасників сімейних стосунків, а завдання гуманізації сучасного суспільства потребують нормалізації сімейного функціонування й актуалізують концентрацію зусиль у напрямі психологічного супроводу сім'ї. Психологічний супровід викликає неабиякий інтерес з огляду на збільшення кількості сімей, що мають проблемних дітей.

Сучасний психологічний дискурс репрезентує уявлення категорії проблемних дітей як агресивних, імпульсивних, надмірно активних, невпевнених у собі, депресивних, віктимних, емоційно холодних, байдужих, неконтактних, сором'язливих тощо (М. Безруких, А. Гупта, Р. Нємов, Р. Шарма). Їх розглянуто в контексті атипового, іррегулярного нерівномірного психічного розвитку, пов'язаного з індивідуальними особливостями онтогенезу дитини й не стосується патології мозку чи психіки, а є результатом безлічі взаємодоповнювальних факторів, уключаючи сімейний стрес. Ідеї К. Райт указують на позитивність корегувальних впливів у психологічній роботі з такою дитиною, а вчення Ж. Глозмана підкреслюють важливість сприятливого клімату та розвитку сім'ї, у якій проблемна дитина досягає нормативних показників соціалізації – в іншому випадку можна очікувати на прояв дизонтогенезу й соціальної дезадаптації (Р. Емері, Б. Сміт).

Представники фундаментальної психології та психологічної практики зверталися до теми сім'ї, котра перебувала в центрі уваги їхніх учень і теорій (А. Адлер, Е. Берн, М. Боуен, К. Віттакер, Д. Віткін, Л. Виготський, Е. Еріксон, В. Сатір, А. Фрейд, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та ін.). Їхні дослідження стали теоретичною й методологічною основою прикладних розробок щодо проблематики сім'ї в психології, здійснених О. Бондарчук, Ю. Борисенком, В. Дружиніним, О. Захаровим, Е. Ейдеміллером, Д. Ісаєвим, З. Кісарчук, І. Коном, О. Лютак, Т. Титаренко, В. Целуйко, Н. Чепелєвою та ін.

Наукові пошуки І. Білої, М. Боришевського, А. Варги, В. Гарбузова, Т. Говорун, І. Корнієнка, Л. Сердюк, О. Співаковської, Г. Радчук, Т. Яценко й інших переконливо засвідчують залежність формування особистості дитини від стилю виховання в сім'ї, батьківського ставлення до неї, способів сімейного спілкування та взаємодії тощо. Особливості сімей, що мають проблемних дітей, розглянуто в працях Т. Богданової, Т. Зімовіної, Н. Мазурової, І. Мамайчук, О. Мастаюкової, М. Семаго, А. Фільчакової й ін., у яких акцентовано, що фізична та емоційна перевантаженість членів сімей призводить до підвищення рівня їхньої тривожності й навіть посилення патохарактерологічних рис особистості, через що вони не завжди знаходять адекватні виховні стратегії, можуть спотворено сприймати індивідуальні особливості дитини, нереалістично оцінювати перспективи її подальшого розвитку.

Один зі шляхів психологічної допомоги сім'ям, що мають проблемних дітей, – це психологічний супровід. Суттєвим доробком щодо його технології стали праці таких фахівців, як І. Баєва, Г. Бардієр, М. Бітянова, А. Волосніков, О. Зайцева,

Е. Зеєр, О. Казакова, В. Кобильченко, О. Козирева, Г. Ложкін, М. Мазурова, В. Мухіна, Н. Посисоєв, М. Савчин, Л. Слободенюк, Ю. Слюсарів та ін. Аналіз публікацій учених засвідчує зосередженість на традиції допомоги сім'ям, що мають проблемних дітей, насамперед на самій дитині, а члени сім'ї залишаються лише ресурсом, умовою чи ж перепоною її розвитку. Тому, відзначаючи надбання сучасної психологічної науки, що є теоретичним підґрунтям для подальших роздумів із вивчення питань психологічного супроводу сім'ї, маємо узагальнити певні недостатньо розроблені її аспекти. Так, у наукових працях не виокремлено структурно-функційних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей; дослідження обмежено констатацією необхідності розробки спеціальних заходів, спрямованих на реабілітацію цієї категорії сімей; у межах корекції запропоновано консультування членів сімей спеціалістами різних профілів (психологами, педагогами, лікарями).

У сучасних наукових розвідках з означеної проблеми майже не розглянуто особливості особистісного та сімейного функціонування на рівні шлюбної (чоловік і дружина) та батьківської (батько й мати) підсистем і недостатньо уваги приділено практиці психологічної допомоги членам сімей, що мають проблемних дітей. На подальші дослідження заслуговує потреба визначення особливостей особистісної та міжособистісної сфер членів сімей і виявлення взаємозв'язку цих особливостей зі ставленням до дітей. Залишається дискусійним питання про ресурси сім'ї як системи, які забезпечують її структурно-функційну стабільність; недостатньо описано чинники, що дають змогу членам сімей не лише витримувати стресовий вплив, а й ефективно його вирішувати. Окрім того, не отримали достатнього наукового обґрунтування напрями, зміст й організаційні форми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

У зв'язку з цим задля успішного та повноцінного функціонування сімей, що мають проблемних дітей, пріоритетне завдання психологічної допомоги – це розробка практико-орієнтованої технології супроводу, що актуалізує необхідність визначення особливостей особистісно-емоційної й міжособистісної сфер членів сімей, що мають проблемних дітей, і пошуку потенційних ресурсів сімейної системи. Соціальна значущість проблеми, її недостатня теоретична та експериментальна розробка зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексних науково-дослідних тем Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, зокрема лабораторії вікової психофізіології «Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості» (державний реєстраційний номер – 0113U001126) та «Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень» (державний реєстраційний номер – 0116U004815).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 2 від 24.02.2011 р.) й узгоджено із бюро Міжвідомчої ради з координації наукових

досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 24.05.2011 р.).

Об'єкт дослідження – психологічні особливості функціонування сімей, що мають проблемних дітей.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади й практичні методи реалізації психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні цілісної моделі психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, із подальшою розробкою програми та перевіркою її результативності щодо функціонування сімейної системи на рівні шлюбної й батьківської підсистем.

Для досягнення зазначеної мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасного стану дослідження психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.
2. Виокремити концептуальні підходи до вивчення сім'ї як системи та запропонувати діагностичний комплекс процесу дослідження психологічних особливостей її функціонування на рівні шлюбного й батьківського партнерства.
3. Емпірично виявити особливості функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, ураховуючи їхній вік, сімейний статус, рівень сімейного функціонування, гендерну диференціацію.
4. Розробити структурно-функціональну модель і програму психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, з урахуванням психодіагностичного, психоедукаційного, психоконсультативного й психотерапевтичного етапів.
5. Виділити основні фокуси психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, спрямовані на особливості прояву особистісного та міжособистісного функціонування членів сімей на рівні батьківської й шлюбної підсистем сім'ї, як системи.
6. Апробувати та експериментально обґрунтувати ефективність програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

В основу дисертаційного дослідження покладено **гіпотези.**

1. Існує певна деформація особистісної та міжособистісної сфер членів сімей, що мають проблемних дітей.
2. Виражені особистісні та міжособистісні психологічні особливості досліджуваних характеризуються значними відмінностями на підставі критеріїв статі, віку, сімейного статусу й рівня сімейного функціонування.
3. Розробка та впровадження програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, сприяють позитивному вирішенню деструкцій на рівнях функціонування шлюбної й батьківської підсистем сімейної системи.
4. Комплексна програма психологічного супроводу забезпечує членам сімей, що мають проблемних дітей, високий ступінь розвитку ефективних механізмів особистісно-сімейного функціонування, а також стійкий рівень сформованості особистісної настанови на конструктивне розв'язання актуальних проблем.
5. Результативність вираженої динаміки позитивних змін у результаті реалізації програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, залежить від здатності членів сім'ї приймати партнера чи інших, від їхньої

готовності генерувати конструктивний простір на рівні шлюбних і батьківських стосунків у ядерній сімейній системі.

Концепція дослідження полягає в тому, що розкриває загальні засади психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей:

– психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей, – форма психологічної допомоги сім'ї, яка характеризується: а) недирективністю надання психологічної допомоги членам сім'ї; б) спрямованістю на розвиток і саморозвиток особистості на рівні шлюбного партнерства та батьківства; в) актуалізацією механізмів самовдосконалення щодо особистісної й міжособистісної взаємодії;

– сутність та структура психологічного супроводу виокремлюють сфери його застосування: психологічна допомога особистості; задоволення емоційних запитів; становлення особистісної ідентичності; самовизначення; сприяння у виробленні стійких ціннісних і моральних норм; допомога в розв'язанні проблем адаптації, індивідуалізації, інтеграції тощо;

– алгоритм психологічного супроводу сім'ї, що має проблемну дитину, передбачає реалізацію діагностичного, психоедукаційного, психоконсультативного та психотерапевтичного процесів;

– основні фокуси психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, спрямовані на психологічні особливості особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей на рівні шлюбного та батьківського партнерства залежно від структурних параметрів сім'ї (вік, стать, структура й тип сім'ї).

Теоретико-методологічна основа роботи – теорії та концепції особистісно орієнтованого (Р. Овчарова, О. Співаковська), діяльнісного (Л. Виготський, В. Гузєєв, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн), гуманістичного (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), психоаналітичного (А. Адлер, Е. Берн, Е. Еріксон, А. Фрейд, З. Фрейд), феноменологічного (Е. Гуссерль, В. Менделевич), компетентнісного (І. Зімняя) підходів у психології; принципи системно-генетичного підходу до аналізу становлення особистості (Л. Виготський, О. Власова, О. Кокун, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Р. Павелків, Є. Тополов, В. Турбан, Н. Чепелєва, Ю. Швалб й ін.); теоретико-методологічні засади використання соціального проєктування та психологічних технологій у практичній психології (К. Кісарчук, С. Максименко, В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва); концепції психологічного супроводу (І. Баєва, Г. Бардієр, М. Бітянова, А. Варга, О. Газман, Е. Зеєр, О. Казакова, О. Козирева, Г. Ложкін, В. Мухіна, Н. Ромазан, Ю. Слюсарів, Л. Шипіцина); положення про моделі батьківства (І. Бех, О. Бондарчук, М. Боришевський, В. Брутман, Т. Гурко, Т. Зелінська, К. Журба, О. Ісеніна, І. Кон, О. Кононко, В. Костів, В. Кравець, С. Мещерякова, К. Седих, Г. Філіппова та ін.), положення й принципи активного соціально-психологічного навчання (О. Блінова, А. Борисюк, В. Бочелюк, С. Гарькавець, Г. Радчук, Т. Яценко), ідеї системного підходу до сімейної психотерапії (М. Боуен, П. Вацлавік, К. Віттакер, М. Єрміхіна, Е. Ейдеміллер, Б. Ломов, С. Мінухін, В. Сатір, І. Хамітова, Б. Хеллінгер, Д. Хейлі, В. Юстицкіс).

Методи дослідження. Для виконання дослідницьких завдань та забезпечення достовірності основних положень і висновків застосовано комплекс взаємопов'язаних наукових методів:

– *теоретичних*: науковий аналіз, узагальнення й систематизація основних теоретико-методологічних підходів до вивчення досліджуваної проблематики та отриманих у їх межах емпіричних даних;

– *емпіричних:* систематизоване спостереження; бесіда; анкетування; психодіагностичні методики – стандартизовані опитувальники для вивчення акцентуацій характеру А. Егідеса (у модифікації І. Слободянюка, О. Холодової, О. Олексенко), для вивчення батьківського ставлення А. Варги, В. Століна, для аналізу сімейних взаємин Е. Ейдеміллера, В. Юстицкіса, Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI); проєктивні методики: «Автопортрет» О. Кандаурова, «Неіснуюча тварина» М. Друкаревича, «Малюнок сім'ї» Р. Бернса, С. Кауфмана, «Людина під дощем» О. Романової, О. Потьомкіної, «Дім. Дерево. Людина» Д. Бука;

– *математичні:* метод порівняння середніх значень (непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні, непараметричний критерій відмінностей для залежних вибірок Т-Вілкоксона, непараметричний критерій для незалежних вибірок Хі-квадрат Пірсона, непараметричний критерій відмінностей для направлених альтернатив Джонкхієра-Терпстра, непараметричний критерій відмінностей для ненаправлених альтернатив Крускала-Волліса, біноміальний критерій, методи факторного, кластерного й дискримінантного аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням). Для реалізації визначеного комплексу математико-статистичних процедур застосовано комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS 19.0.

Організація та база дослідження. Дослідницько-експериментальну роботу виконано за чотири етапи впродовж 2009–2020 рр.

На *першому* (2009–2011 рр.) – здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми, обґрунтовано концепцію та програму дослідження, виконано підбір методів і методик діагностики психологічних особливостей особистісного та міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей (на рівні шлюбного й батьківського партнерства).

На *другому* (2012–2015 рр.) – проведено констатувальний експеримент, визначено емпіричні референти психологічних особливостей членів сімей, що мають проблемних дітей, виокремлено їхні інтегральні особистісні характеристики, здійснено класифікацію особистісних факторів досліджуваних, описано особливості прояву особистісно-сімейного функціонування залежно від структурних параметрів сім'ї (вік, стать, структура, тип сім'ї), представлено психологічну характеристику сімей, що мають проблемних дітей.

На *третьому* (2016–2018 рр.) – здійснено апробацію програми психологічного супроводу сімей, узагальнено особливості впровадження програми психологічного супроводу, розроблено його модель для сімей, що мають проблемних дітей.

На *четвертому* (2019–2020 рр.) – узагальнено результати дослідження, підготовлено текст дисертації.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проведено на базі психологічного консультативного центру при кафедрі практичної та клінічної психології факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки й під час реалізації регіонального проєкту у Волинській області «Психологічна допомога учасникам АТО та членам їхніх сімей» за підтримки Фонду Ігоря Палиці «Тільки разом».

На різних етапах брали участь члени сімей, що мають проблемних дітей (шлюбні партнери й батьки), у кількості 464 особи віком 20–60 років, серед них 282 особи – жінки, 182 – чоловіки; із повних сімей численність досліджуваних становить 400 осіб, із неповних – 64. Числовий показник опитаних, які описували свої сім'ї як функційні – 302, як дисфункційні – 162. Усі досліджувані зверталися за психологічною допомогою з такими основними скаргами: 1) самостійно не можуть справитися з дитиною; не розуміють, як правильно з нею спілкуватися; неприємно вражені її поведінкою, реакціями тощо; 2) відчувають негативні емоційні та психосоматичні стани щодо поведінки дитини, яка потребує багато часу, зусиль. Усі сім'ї мали одну проблемну дитину дошкільного й молодшого шкільного віку 5–9 років. Характеристики проблемних дітей описано крізь призму бачення дорослих членів сімей, які звернулися за психологічною допомогою. Окрім того, на етапі апробації програми в кількісному аспекті дослідницьку вибірку репрезентовано 96 особами віком 20–60 років, із яких 60 – це жінки, 36 – чоловіки; 64 – представники повних сімей (32 сім'ї), 32 – неповних (32 сім'ї). Щодо рівня сімейного функціонування, то цей параметр виділений у такій пропорції: 64 – представники дисфункційної сім'ї, 32 – псевдофункційної.

Надійність і ймовірність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням основних положень і їх відповідністю віковій та педагогічній психології; усебічним розглядом предмета дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнювальних методів теоретичного й емпіричного вивчення психологічних особливостей особистісного та міжособистісного функціонування сімей, що мають проблемних дітей, які відповідають меті, об'єкту, предмету й завданням наукового пошуку; поєднанням кількісного та якісного аналізів емпіричних даних, репрезентативністю вибірки й застосуванням методів математичної статистики; тривалим характером комплексних емпіричних досліджень (упродовж 10 років), багаторічним строком апробації та практичного впровадження дисертаційних результатів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше:

– *виокремлено* інтегральні особистісні та міжособистісні чинники, які характеризують членів сімей, що мають проблемних дітей;

– *виявлено* відмінності вираженості чинників особистісного й сімейного функціонування в досліджуваних різної статі та віку, а також із різним сімейним статусом (неповна, повна сім'я) і типом сімейного функціонування (псевдофункційна, дисфункційна, функційна сім'я);

– *виділено* психотипи сімей, що мають проблемних дітей, з різним рівнем вираженості неконструктивних особистісних та міжособистісних факторів: «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція», «домінантно-агресивна

особистісна диспозиція» «психастенічна особистісна диспозиція», «потуральна виховна диспозиція»;

– *визначено* симптомокомплекс детермінант успішного функційнування сімей, що мають проблемних дітей: на рівні батьківської підсистеми – низький рівень вираження гіпопротекції, високий рівень вираження прийняття дитини, низький рівень розширення сфери батьківських почуттів, високий рівень кооперації з дитиною; на рівні шлюбної підсистеми – висока емпатія, відкритість, екстравертованість, комунікабельність, високий рівень емоційного відгуку;

– *розроблено* концептуальну модель психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, яка грунтується на особливостях особистісно-сімейного функціонування членів ядерної сімейної системи на рівні двох підсистем – шлюбної та батьківської;

– *запропоновано* алгоритм проведення психологічного супроводу, який уключає такі чотири етапи, як психодіаностика, психоедукація, психоконсультування, психотерапія;

– *поглиблено уявлення про* поняття психологічного супроводу сім'ї як системи, ключові категорії супроводу батьківства, підходи до супроводу сімей, що мають проблемних дітей, фокуси психологічного супроводу таких сімей, психологію сім'ї як системи, на рівні шлюбної та батьківської підсистем, чинники, механізми й параметри сімейних стосунків, модель психологічної допомоги сім'ї, визначення поняття «проблемна дитина»;

– *розвинено* знання про модель дослідження сімей із проблемними дітьми, алгоритм психологічного супроводу сім'ї, що має проблемну дитину, підходи до формування психологічно-конструктивної взаємодії в сім'ї, наукові уявлення про особливості прояву особистісно-сімейного функціонування залежно від структурних параметрів сім'ї, психологічні особливості сімей, що мають проблемних дітей, на рівні шлюбної та батьківської підсистем.

Теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає в *обґрунтуванні* дослідження психологічного супроводу, що базується на провідних ідеях системного підходу з особливими акцентами на цілісність системи, у якій будь-які зміни, що відбуваються в одній із підсистем, обов'язково впливають на всі інші підсистеми та на систему загалом; у *збагаченні* уявлень про сім'ю як систему з її чинниками, механізмами й параметрами; *розкритті* інтегральних особистісних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей; *класифікації* особистісних факторів членів сімей, що мають проблемних дітей; *виокремленні* взаємозалежності особистісно-сімейного функціонування та структурних параметрів сім'ї; *висвітленні* симптомокомплексу детермінант успішного супроводу сімей, що мають проблемних дітей; *створенні* психологічної концепції супроводу таких сімей; *обґрунтуванні* підходів до діагностики, психоедукації, психоконсультування, психотерапії сімей, що мають проблемних дітей.

Практична значущість дослідження полягає в можливості використання теоретико-емпіричних положень і сформованих на їх основі висновків в організації системи психологічного супроводу дисфункційних тенденцій сім'ї; у збагаченні змісту роботи психолога із сім'ями, що мають проблемних дітей,

технологіями психодіагностичних, психоедукаційних, психоконсультативних, пихотерапевтичних процедур. Розробка конкретних психологічних впливів на рівні шлюбного та батьківського партнерства дає змогу ефективніше розв'язувати проблеми сімей, оптимізувати шлюбні й дитячо-батьківські стосунки. Модель психологічного супроводу застосовано в роботі психологічного консультативного центру при кафедрі практичної та клінічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки під час надання психологічної допомоги сім'ям, що мають проблемних дітей, і в процесі реалізації регіонального проєкту «Психологічна допомога учасникам АТО та їхнім сім'ям». Теоретичні положення й практичні здобутки дисертаційної роботи використано під час викладання психологічних дисциплін студентам різних спеціальностей, як-от: «Психотерапія», «Психологічне консультування», «Психологія сім'ї», «Психодіагностика», «Основи психологічного супроводу» та під час проходження науково-дослідних практик магістрів, аспірантів спеціальностей «Психологія» й «Практична психологія». Виявлені психологічні закономірності можуть бути покладені в основу розробки стратегії підвищення рівня сімейної психологічної культури, освітнього процесу, під час здійснення психологічних інтервенцій, розробки та реалізації психологічних програм і проєктів, презентації соціально-психологічної реклами.

Результати дослідження впроваджено в практику організації освітнього процесу та викладання у таких вищих навчальних закладах: Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка від 09.06.2019 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08/620 від 19.06.2019 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 01-12-54 від 20.06.2019 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 805-33/03 від 20.06.2019 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/02/1415 від 24.06.2019 р.), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (довідка № 0501-114 від 25.06.2019 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17/17-1622 від 26.06.2019 р.), Університету імені Альфреда Нобеля (довідка № 438 від 26.06.2019 р.).

Особистий внесок дисертанта. Усі сформульовані наукові положення, отримані емпіричні дані та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень здобувача. У співавторстві опубліковано чотири монографії: у монографії «Гендерний аналіз Волинської області» авторський внесок дисертанта становить 30 % і полягає в емпіричному аналізі гендерних відмінностей подруж; у монографії «Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям» авторський внесок дисертанта становить 50 % і полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному аналізі сімей військовослужбовців; у монографії «Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості» авторський внесок дисертанта становить 5 % і полягає у викладі теоретичного та емпіричного матеріалів щодо психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей; у монографії «Психологія молодої сім'ї» авторський внесок дисертанта дорівнює 50 % і полягає в теоретичному та емпіричному аналізі особливостей

функціонування молодої сім'ї; шість посібників: у посібнику «Основи гендерної рівності» авторський внесок дисертанта становить 30 % і полягає у висвітленні теоретичного аналізу та емпіричного дослідження гендерної рівності в сімейній системі; у посібнику «Психологія здоров'я людини» авторський внесок здобувача дорівнює 50 % і полягає в представленні теоретичних підходів до психологічного здоров'я особистості; у посібнику «Безпека життєдіяльності» авторський внесок дисертанта становить 30 % та полягає в обґрунтуванні теоретичних засад психологічної безпеки особистості; у посібнику «Основи психотерапії» авторський внесок здобувача дорівнює 70 % і полягає у викладенні теоретичних основ різних напрямів психотерапії; у посібнику «Основи психотерапії та когнітивно-поведінкової діяльності» авторський внесок дисертанта становить 70 % і полягає у висвітленні психологічних підходів до психотерапевтичного процесу; у посібнику «Психологічне консультування та психотерапія: зміст, прийоми, технології» авторський внесок здобувача дорівнює 50 % і полягає в теоретичному розкритті психологічних технологій психологічного консультування й психотерапії; чотири статті: у статті «Концептуальні підходи до вивчення феномену якості життя та його оцінки» авторський внесок дисертанта становить 50 % і полягає в теоретичному аналізі наукових підходів до трактування поняття якості життя особистості; у статті «The influence of moderate physical activities on the psychophysical state of children with minimal brain dysfunctions» авторський внесок здобувача дорівнює 30 % та полягає в емпіричному висвітленні впливу фізичної активності на психофізичний стан дітей із мінімальною дисфункцією мозку; у статті «Preservation of Children`s Health as a Value Factor for Modern Ukrainians» авторський внесок дисертанта становить 70 % і полягає в теоретичному розкритті психологічних особливостей здоров'я дітей; у статті «Гендерна диференціація особистісних особливостей осіб з різним ставленням до репродуктивного здоров'я» авторський внесок здобувача дорівнює 50 % і полягає в теоретичному та емпіричному описі ставлення молоді до репродуктивного здоров'я; у тезах «Дисфункційна сім'я як психогенний фактор психологічних проблем підлітка» авторський внесок дисертанта становить 50 % і полягає в емпіричному визначенні взаємозалежності дисфункцій сімейної взаємодії та проблемної поведінки підлітків. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам зазначених вище публікацій, не використовувалися.

Апробація результатів. Основні теоретичні й практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях і наукових семінарах лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України; кафедри практичної та клінічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2009–2020 рр.), на регіональних, всеукраїнських, міжнародних науково-методичних конференціях, а саме:

– міжнародних науково-практичних конференціях і семінарах, як-от: Всеукраїнська науково-практична конференція «Відкриття секретів людського розуму – Сучасні виклики нейропсихології» (м. Люблін, Республіка Польща), 18–20 листопада 2011 р.); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Психогенеза особистості: норма і девіація» із циклу «Сучасні підходи до

інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» (м. Луцьк, 15–17 жовтня 2012 р.); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Афективна психорегуляція особистості з проблемами розвитку: робота з дітьми з розладами спектру аутизму» (м. Луцьк, 10–11 жовтня 2013 р.); І Міжнародна науково-практична конференція «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (м. Харків 18–19 жовтня 2013 р.); Міжнародний науково-практичний семінар «Майстерня гендерних практик у ВНЗ» (м. Луцьк, 25–27 вересня 2014 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування конкурентоспроможності практичного психолога у процесі професійної підготовки» (м. Київ, 21 листопада 2014 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації молоді» (м. Рівне, 26–27 березня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в науці та освіті» (м. Краків, Республіка Польща), 30–31 жовтня 2016 р.); IX Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти та самореалізації особистості» (м. Рівне, 30–31 березня 2017 р.); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 7» (м. Луцьк, 6 квітня 2017 р.); X Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості», (м. Луцьк, 29–30 березня 2018 р.); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 8» (м. Луцьк, 4 квітня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах Євроінтеграції» (м. Тернопіль, 19–20 жовтня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міждисциплінарні контексти сучасної педагогіки і психології» (м. Люблін (Республіка Польща), 25–26 жовтня 2018 р.); IV Міжнародний конгрес зі спеціальності педагогіки та психології «Педагог в інклюзивному просторі: траєкторія фахової самоактуалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 8 листопада 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Практична психологія сучасності: ресурси та перспективи» (м. Луцьк, 26–27 вересня 2019 р.); Перший науково-практичний форум «Психологічний супровід нормативного та анормативного розвитку дитини» (м. Київ, 1–2 листопада 2019 р.); науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 10. Ювілейний» (м. Луцьк, 2 квітня 2020 р.);

– всеукраїнських наукових заходах: 1–11 Фестивалі практичної психології на оз. Світязь (кафедра практичної та клінічної психології, травень, 2010–2020 рр.); Всеукраїнська наукова конференція «Треті сіверянські соціально-психологічні читання» (м. Чернігів, 21 листопада 2012 р.); конференція «Звільнення від залежностей, або Школа успішного вибору» (м. Луцьк, 3–5 лютого 2012 р.); науково-практичний семінар «Сучасна освіта: розвиток умінь комунікативної взаємодії для виживання в глобальному суспільстві» (м. Луцьк, 15–19 травня 2014 р.); тематичний короткостроковий семінар «Застосування інноваційних технологій навчання в системі підвищення кваліфікації» (м. Луцьк, 15–16 вересня

2015 р.); XI науково-практичний семінар «Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (м. Луцьк, 20 жовтня 2016 р.); IV науково-практичний семінар «Психологічна робота з учасниками АТО та їхніми сім'ями: діагностика, консультування, терапія» (м. Луцьк, 20 жовтня 2016 р.); V науково-практичний семінар «Оцінка ефективності надання психологічної допомоги учасникам АТО та їх сім'ям» (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.); науково-практичний семінар «Типологія девіантної поведінки: діагностика та корекція» (м. Луцьк, 5 квітня 2017 р.); X науково-практичний семінар «Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (м. Луцьк, 26 жовтня 2017 р.); науково-практичний семінар «Психологія успіху особистості» (м. Луцьк, 22 грудня 2017 р.); науково-практичний семінар «Психологічний супровід учасників бойових дій та членів їх сімей» (м. Луцьк, 1–5 жовтня 2018 р.); науково-практичний семінар «Безпека особистості: психологічний аспект» (м. Луцьк, 11 жовтня 2018 р.); XIII науково-практичний семінар «Актуальні проблеми практичної та клінічної психології» (м. Луцьк, 8–10 листопада 2018 р.); науково-практичний семінар інновацій в дошкільній освіті з міжнародною участю «Ідеї Ф. Фребеля і нова українська школа» (м. Луцьк, 16–17 листопада 2018 р.); I Всеукраїнський науково-практичний фестиваль «Сучасна психотерапія» (м. Переяслав-Хмельницький, 15 листопада 2018 р.); I Всеукраїнський науково-практичний семінар «Технології STEM-освіти на допомогу новій українській школі» (м. Переяслав-Хмельницький, 22 листопада 2018 р.); I Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Практична психологія в інклюзивному середовищі – 2019» (м. Переяслав-Хмельницький, 21 лютого 2019 р.); I Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Інноваційні арттерапевтичні технології – 2019» (м. Переяслав-Хмельницький, 12 березня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Навчання, виховання та розвиток в контексті життєвих перспектив особистості», (м. Бердянськ, 25 квітня 2019 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлено в 62 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 4 колективних монографіях, 6 навчальних посібниках, 19 статтях у наукових фахових виданнях, уключених до переліку, затвердженого МОН України, 8 статтях у вітчизняних фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, 1 статті в іноземному періодичному виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз даних, 3 статтях у зарубіжних фахових виданнях, 20 статтях в інших наукових виданнях та тезах виступів на конференціях і конгресах.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на взаємини у молодому шлюбі» захищено у 2002 р. Матеріали кандидатської дисертації, її положення й висновки в тексті докторської дисертації не використано.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 505 сторінок, основний текст – 343 сторінки. Дисертація містить 11 рисунків і 28 таблиць. Список використаної літератури презентовано 593 джерелами, із них 47 – іноземною мовою. Обсяг додатків – 82 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної теми, визначено об’єкт та предмет дисертаційної роботи; сформульовано її мету, завдання, методи; викладено концепцію наукового пошуку, його методологічні й теоретичні засади; висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення; наведено відомості про апробацію отриманих результатів і їх упровадження в практику; визначено особистий внесок здобувача, публікації дисертанта; наведено структуру дисертації.

У першому розділі «Психологічний супровід: обґрунтування та теоретичне визначення поняття» на основі узагальнення літератури з теми проаналізовано основні напрямки психологічного супроводу, розкрито суть цього поняття, здійснено оцінку ключових категорій супроводу батьківства в психологічній літературі, окреслено наукові підходи й моделі психологічного супроводу сім’ї.

Зазначено, що загальна методологія дослідження психологічного супроводу ґрунтується на провідних ідеях *системного підходу* (що робить особливі акценти на цілісність системи, у якій будь-які зміни, які відбуваються в одній із підсистем, обов’язково впливають на всі інші підсистеми та на систему загалом); доповнюється ідеями *феноменологічного підходу* (що зумовлює розгляд супроводу особистості як суб’єкта свідомого, самосвідомого, креативного, спроможного будувати плани, приймати рішення й брати відповідальність за них, як творця в контексті власної життєдіяльності); положеннями *аналітичного підходу* (що розглядає супровід, рівноцінний підтримці, і ґрунтується на принципах самостійності, самореалізації, розвитку особистості, адаптації до реальності, здатності контролювати своє життя в різних обставинах); *діяльнісного підходу* (представники якого включають до супроводу спроможність навчатися протягом усього життя та розглядають компетентність суб’єктів як результат безперервної освіти); *індивідуального підходу* (що уможливлює розгляд психологічного супроводу як інтеграцію й посилення дорослого «Я»).

У сучасних потрактуваннях психологічного супроводу як професійної діяльності виокремлено його загальні та специфічні риси. По-перше, під психологічним супроводом розуміють систему професійної діяльності психолога, спрямовану на створення спеціальних умов для повноцінного розвитку в конкретному середовищі, таку, що сприяє реалізації особистістю самостійного вибору свого життєвого шляху (О. Василькова, Н. Волянюк, М. Гринчук, В. Кобильченко, А. Колосов, Г. Ложкін, С. Максименко, І. Родигіна, Л. Слободенюк, В. Соколов). По-друге, акцентовано на такі специфічні сфери його застосування, як психологічна допомога особистості, задоволення емоційних запитів, сприяння у виробленні стійких ціннісних та моральних норм, допомога в розв’язанні екзистенційних проблем (О. Альшаніна, С. Васьківська, Е. Гуцало, В. Мухіна, М. Савчин, Г. Соколова). По-третє, психологічний супровід являє собою процес покращення, оптимізації гармонійного функціонування, модернізації життєдіяльності (М. Бахтін, Л. Гречко, О. Свинарьова, Л. Терещенко, О. Тохтамиш, Ю. Федорова). По-четверте, психологічний аспект супроводу полягає в життєвому самовизначенні, у здійснення вибору в кризових ситуаціях, у

саморозкритті й усуненні суб'єктивних перешкод до розвитку, у зміцненні психологічного здоров'я, а також наданні допомоги в конкретній психотравмувальній ситуації (І. Біла, Л. Жуйкова, Е. Зеєр, О. Казакова, З. Кісарчук, Г. Лазос, Я. Омельченко, І. Ульянова, Л. Шипіціна, О. Шльонська).

Наявні підходи до психологічного супроводу включають опис супроводу батьківства. Зокрема, увагу акцентовано на основні його фокуси, які розділяються на зовнішні (педагогічний потенціал сім'ї: ціннісні орієнтації батьків, їхні установки, очікування, компетентність) і внутрішні (індивідуальні особливості членів сім'ї: емоції та почуття, батьківське ставлення, батьківська позиція, відповідальність, стиль виховання) чинники. У розділі на основі узагальнення літератури з проблеми (І. Бех, О. Бондарчук, М. Боришевський, Т. Гурко, Т. Зелінська, К. Журба, О. Карабанова, І. Кон, О. Кононко, В. Костів, В. Кравець, Р. Овчарова, О. Співаковська, Г. Філіппова, Л. Шнейдер й ін.), із погляду системного підходу, феномен батьківства потрактовано як такий, що не існує ізольовано, а є складовою частиною загального сприйняття та розуміння людиною навколишнього світу та себе, свого педагогічного потенціалу та індивідуальних особливостей особистості. Зазначено, що психологічний супровід батьківства забезпечує створення умов для емоційного благополуччя батьків задля успішного розвитку, виховання й навчання дитини в ситуаціях взаємодій (А. Андрейко, Л. Боярин, І. Братусь, А. Гулевська-Черниш, О. Лемещенко, Т. Лях, В. Кравець, О. Тюптя та ін.). Виокремлено основне завдання супроводу батьківства – прийняття оптимальних особистісних і міжособистісних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору та взаємодії з дитиною.

На основі аналізу наукових джерел представлено структуру психологічного супроводу сім'ї в її єдності, взаємозв'язку та взаємодоповненні з трьома основними моделями психологічної допомоги, такими як *діагностична* (А. Журавльов, В. Іноземцева, О. Ляшенко, Д. Ушаков й ін.), *педагогічна* (І. Гребенніков, Л. Гречко, І. Дубровіна та ін.), *психологічна* (А. Адлер, Е. Берн, К. Віттакер, М. Кляйн й ін.). Визначено психологічну модель як найефективнішу з її ґрунтуванням на психоконсультуванні та психотерапії. Зазначено, що в контексті системного підходу психологічна супровідна парадигма потребує вивчення й розвитку таких параметрів сім'ї, як структура сімейних ролей, структура сімейних підсистем і межі між ними, писані та неписані правила, особливості взаємодії, сімейні міфи, сценарії, сімейні стабілізатори тощо (Н. Аккерман, А. Бандура, М. Боуен, І. Гудман, С. Мінухін, В. Сатір, Х. Фішман й ін.).

Теоретико-методологічні засади вивчення психологічного супроводу вміщують такі положення: цей спосіб психологічної допомоги є не директивною комплексною технологією; це система взаємозв'язаних тривалих психодіагностичних, психоедукаційних, психоконсультативних, психотерапевтичних заходів, спрямованих на виконання завдань особистісного розвитку й міжособистісної взаємодії. Психологічний супровід передбачає пошук шляхів, які дають змогу, з одного боку, адекватно відповідати на запити щодо надання належного рівня професійної допомоги, а з іншого – уможливлює забезпечення відповідних психологічно обґрунтованих професійних послуг, у

тривалому процесі яких створюються умови для глибшого пізнання власної особистості, підвищення рівня психологічних знань і психологічної культури, відновлення потенціалу успішного особистісного й сімейного функціонування, розвитку та саморозвитку кожного члена сім'ї.

У другому розділі «Психологічні детермінанти вивчення сімейної взаємодії» подано науковий аналіз сім'ї як системи, виокремлено суть та структуру батьківсько-дитячих стосунків сімей, що мають проблемних дітей; розглянуто й охарактеризовано психологічні детермінанти особистісної та партнерської взаємодії таких сімей; представлено модель діагностичного комплексу психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

Аналіз психологічних джерел щодо сім'ї як системи представляє її як єдиний психологічний і біологічний організм, у якому наявні диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми: подружня, батьківська, сиблінгова (Н. Аккерман, М. Боуен, К. Вітакер, С. Мінухін, В. Сатір, Д. Хейлі й ін.). Проаналізовано такі характеристики рівнів функціонування сімейної системи, як: а) індивідуальний – характеризує функціонування окремого члена сім'ї як елементу сімейної системи; б) мікросистемний – стосується функціонування ядерної сім'ї, що включає шлюбну підсистему – шлюбних партнерів (чоловіка й дружину) та батьківську (батьки як команда та батьки і їхні діти). Урахування таких рівнів дає змогу забезпечити чисельність діагностичних перспектив під час роботи із сім'єю.

У межах вивчення психологічного функціонування й розвитку сімейної системи розглянуто наукові підходи до: а) сім'ї як системи, у якій є проблемна дитина (Т. Богданова, О. Захаров, І. Левченко, Р. Майрамян, І. Мамайчук, О. Мастюкова, М. Семаго, О. Співаковська та ін.); б) досвіду сімейної терапії такої сімейної системи (М. Еріксон, Е. Ейдеміллер, З. Кісарчук, Н. Пезешкіан, В. Сатір, Д. Хейлі, В. Юстицкіс); в) діагностики сімейної системи (Л. Алексєєва, Р. Овчарова); г) психологічного консультування шлюбно-сімейних стосунків (Ю. Альошина, Н. Максимова, С. Солодчук, В. Столін, Н. Пов'якель, О. Яковенко); г) технології виявлення ставлення батьків до дитини і її проблем (Т. Богданова, Т. Кукурудза); д) моделей взаємодії батьків між собою та з проблемною дитиною (Т. Гордон, М. Радченко, К. Тичина й ін.).

Зазначено, що в останні роки простежено збільшення чисельності сімей, що мають дітей із різними проблемами функціонування, труднощами в навчанні, адаптації, порушеннями в емоційно-особистісній сфері тощо, що актуалізує розгляд особливостей організації психологічної допомоги таким сім'ям. У визначенні актуальності досліджень акцентовано увагу на трактуванні поняття «проблемна дитина» (характеризується поведінкою, за якої її батьки, інші дорослі не можуть із нею ефективно взаємодіяти). До загальних індивідуально-психологічних ознак цих дітей відносять надмірні агресивність, активність, збудливість, імпульсивність, плаксивість, крик, ревнощі, заздрощі, безвідповідальність, емоційні реакції, прив'язаність до матері, переживання страхів тощо (Оксфордський словник з психології, Р. Шарма).

На основі аналізу наукових джерел із проблем суті та структури батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях, що мають проблемних дітей, виокремлено своєрідний прояв порушених стилів виховання дитини й ставлення до неї (гіперопіка,

гіпоопіка, емоційне відчуження, гіперсоціалізація тощо). Виділена специфіка батьківської поведінки полягає в тому, що деструктивний стиль спілкування з боку дорослих членів сім'ї може посилювати наявну проблему розвитку дітей. Тобто батьки часто через велику любов до дітей, що не підкріплюється знанням основних закономірностей їхнього психічного розвитку, допускають грубі помилки у взаємодії, які травмують дітей, деформують їхню психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання й батьківського ставлення, які закладають фундамент невротизації дітей (О. Захаров, Н. Максимова, Ф. Рау, Н. Слєзіна, О. Смирнова).

Аналіз психологічного контексту порушень «нормального» розвитку дитини вказує на появу напруги в членів сім'ї на рівні шлюбного партнерства та батьківської взаємодії, що проявляється у формі практичних проблем, труднощів зі сном, відчуття незадоволеності, печалі, стресу, хвилювання, провини, безсилля тощо. Виокремлено дисфункційні симптоми членів сімей, що мають проблемних дітей, де основні – симптоми напруги (С. Маслач). У такій ситуації члени сімей – шлюбні партнери й батьки – не можуть самостійно вирішувати суперечності та конфлікти, що виникають у їхньому житті. Унаслідок конфлікту простежено зниження соціальної й психологічної адаптації, здатності до спільної діяльності, зокрема неспроможність до узгодженості в питаннях виховання дітей.

Рівень психологічної напруги в шлюбній підсистемі має тенденцію до зростання, призводячи до емоційних порушень, невротичних реакцій партнерів, що в подальшому стимулює виникнення почуття постійного занепокоєння та невпевненості як батьків (Е. Ейдеміллер, Р. Майрамян, Л. Петровська, В. Ткачова В. Юстицкіс). Дисгармонія шлюбних стосунків і відсутність батьківської команди створюють несприятливий фон для емоційного розвитку дитини, яка спостерігає за взаєминами двох дорослих близьких їй людей, і така ситуація стає джерелом виникнення невротичного, а іноді й патохарактерологічного радикала.

Аналізом теоретичних розвідок узагальнено важливість пошуку шляхів відновлення особистісного та партнерського функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, їхньої здатності до тестування реальності, яка включає можливість реалістично й глибоко оцінювати себе й інших, позитивно розвивати стосунки, відокремлювати та розрізняти як особистісні, так і пов'язані з партнером чи дитиною внутрішні психічні переживання й зовнішні стимули, що викликають ту чи іншу поведінку й емоції. Особистісна зрілість дорослого – важливий компонент, який детермінує розвиток цих стосунків (Г. Кукуруза, А. Кравцова).

Унаслідок проведеного теоретичного аналізу констатовано, що в психологічній науці розглянуто сім'ю як систему, у якій кожна структурна одиниця (член сім'ї) перебуває в численних і розмаїтих взаємозв'язках каузального характеру зі всіма іншими структурними одиницями. Відтак діагностична форма психологічного супроводу сім'ї так чи інакше охоплює всіх її членів, які не обов'язково присутні під час діагностичної процедури, а вивчаються крізь призму суб'єктивного бачення тих, хто безпосередньо бере участь в експерименті. Відповідно, вивчаючи одиницю сімейної системи, отримуємо інформацію про функціонування всієї сім'ї.

У розділі визначено та описано першочергові завдання, хід і реалізацію діагностичної процедури особистості та сім'ї, що становила перший етап психологічного супроводу й передбачає вивчення особливостей функціонування шлюбної та батьківської підсистем: типи акцентуації, яскраво виражені характери-психотипи шлюбних партнерів, стани й властивості особистості шлюбних партнерів, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки, індивідуально-типологічні особливості особистості, її уявлення про себе, ставлення до власної особистості, характер поведінки в стресових умовах, ресурси протистояння цим несприятливим впливам, адаптивні можливості й стійкість, сила Его та внутрішньоособистісні ресурси, афективна сфера особистості, її потреби й рівні їх задоволення, тип батьківського ставлення, особливості взаємодії між батьками та дітьми, стилі сімейного виховання й помилкові виховні стереотипи.

У модель дослідження сімейної системи включено дві підсистеми, тоді як третю (сиблінгову) розглянуто крізь призму шлюбної та батьківської підсистем. Проблеми дітей були пов'язані з порушеннями поведінки (надмірна агресивність, імпульсивність, протидія іншим, загальмованість, надмірна сором'язливість тощо, що проявляються у взаєминах, грі й ін.). Результати вивчення сімей, що мають проблемних дітей, актуалізують розуміння індивідуальних цілей і прагнень членів сім'ї, допомагають їм отримати нову інформацію щодо особливостей функціонування сім'ї, сприяють усвідомленню потреби позитивних змін у структурі особистісного й міжособистісного функціонування для реалізації очікуваного результату в повсякденному житті.

У третьому розділі «Емпіричні референти психологічних особливостей сімей, що мають проблемних дітей» представлено результати дослідження інтегральних особистісних й міжособистісних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей; виокремлено класифікацію чинників особистісного та міжособистісного функціонування членів сімей за критеріями статі, сімейного статусу, віковими відмінностями, типами сімейного функціонування.

Вихідним емпіричним фактажем для виявлення структури особистісних і міжособистісних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей, стали змінні, визначені за допомогою стандартизованих психодіагностичних засобів. Відповідно до аналізу отриманих даних, виокремлено факторну модель особистісних характеристик членів сімей, яка включає десять їхніх інтегральних особистісних та міжособистісних чинників, що характеризують досліджуваних вибіркової сукупності на рівні шлюбної та батьківської підсистем сім'ї, як системи (рис. 1):

1) «авторитарна виховна диспозиція» (інформативність – 10,7 %) – виражений авторитарний стиль виховання дитини з елементами ігнорування її потреб, надмірністю заборон, санкцій, байдужістю й тотальним контролем за всіма сферами її життєдіяльності, що можуть провокувати в дитини спалахи агресивності, грубості, обману, маніпуляції, підозрілості, постійної напруги та тривоги, ворожості до оточення, виключають душевну близькість, почуття прихильності;

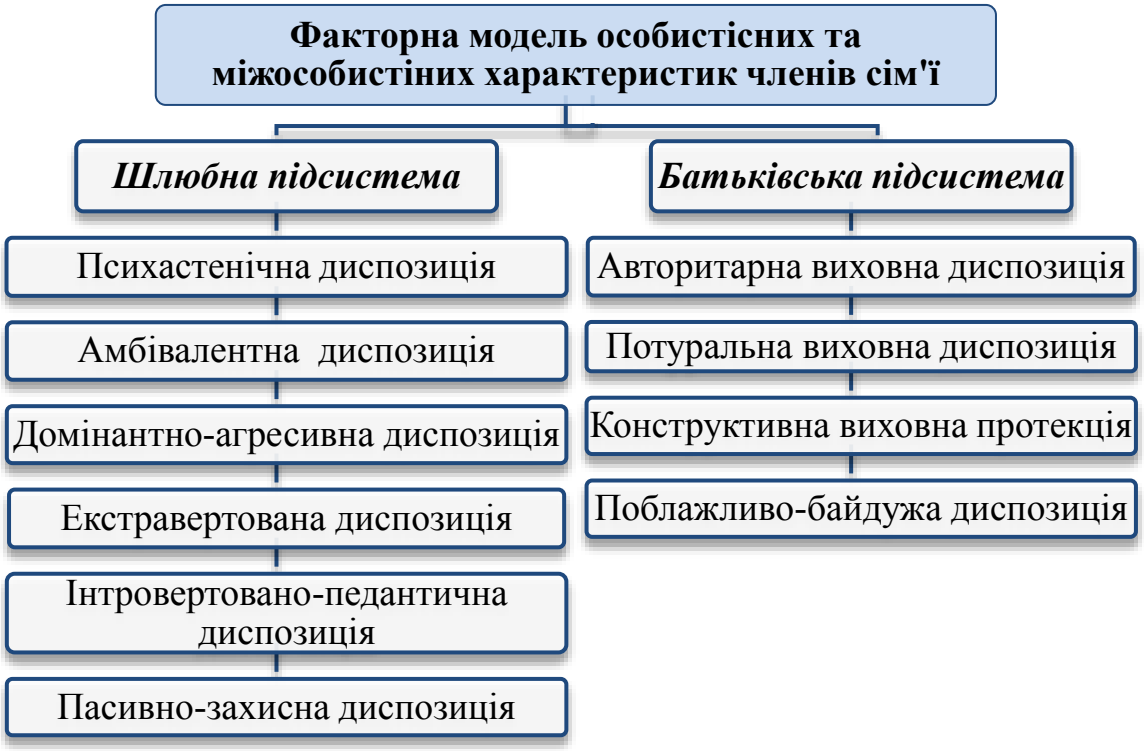

Рис. 1. *Модель особистісних та міжособистісних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей*

2) «потуральна виховна диспозиція» (інформативність – 6,0 %) – потуральний стиль виховання дитини поєднується з елементами підвищеної протекції, при якому в дитини відбувається формування якостей некритичної вседозволеності й доступності об'єкта бажань і потреб;

3) «конструктивна виховна протекція» (інформативність – 5,9 %) – виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, котрі визначають моральний розвиток особистості;

4) «психастенічна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості;

5) «амбівалентна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – поєднує в собі ознаки психопатологічної депресивності, дратівливості, емоційної нестійкості й відкритості соціальному оточенню, прагнення до довірливої та відвертої взаємодії;

6) «поблажливо-байдужа особистісна диспозиція» (інформативність – 4,9 %) – невимогливе батьківське ставлення до дитини, що може стимулювати інфантилізацію дитини, невміння взаємодіяти із соціумом, неможливість самоствердитися серед однолітків;

7) «домінантно-агресивна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,6 %) – реактивна та спонтанна агресивність як атрибутивні характеристики «чоловічого» поведінкового патерну, екстрапунітивна реакція з проявом негативних емоцій на інших або ж сприятиме інтропунітивним реакціям, що призводить до аутоагресії;

8) «екстравертована особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – особистісна орієнтація на зовнішні аспекти дійсності, поверховість суджень, нездатність розуміти свої емоції, зважати на інших;

9) «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – високий рівень консервативного педантизму на основі особистісної інтровертованої орієнтації, сором'язливість, невпевненість, боязнь самоствердження, ригідність поведінки;

10) «пасивно-захисна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,2 %) – низький рівень прояву соціальної активності, високий – особистісної невротизації, схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, низький рівень захищеності від впливу стресових чинників.

Узагальнено результати статистично значимих відмінностей щодо вираженості особистісних та міжособистісних чинників досліджуваних відповідно до статі стосовно «конструктивної виховної протекції», «поблажливо-байдужої особистісної диспозиції», «пасивно-захисної особистісної диспозиції» та «психастенічної особистісної диспозиції»: представниці жіночої статі більшою мірою схильні до прояву конструктивного і відповідального батьківського ставлення не лише до батьківських обов'язків, але, в першу чергу, до самої дитини: її потреб, інтересів, захоплень; до прояву «виховного» патерну інфантильного, невимогливого, поблажливого і байдужого батьківського ставлення до дитини; у жінок превалює особистісний симптомокомплекс пасивно-захисного характеру. У представників чоловічої статі превалює особистісний симптомокомплекс домінування тривожних тенденцій з проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязливості та уразливості.

Виявлено достовірні відмінності щодо вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом стосовно «екстравертованої особистісної диспозиції», «потуральної виховної диспозиції» і «конструктивної виховної протекції». Досліджувані із неповних сімей більшою мірою, ніж із повних сімей, проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, відкритості для спілкування з людьми, демонструють особистісну настанову на реалізацію стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, зумовлену насамперед розширенням сфери батьківських почуттів. «Слабке місце» таких досліджуваних, на відміну від членів повних сімей – підвищена невпевненість, страх помилитися; вони характеризуються поверховістю, нездатністю довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, легковажністю, готовністю до безоглядного ризику; цілковитою непостійністю проявів, відсутністю вольового контролю у регуляції власної поведінки; їм притаманне домінування тривожних тенденцій, уразливості.

Виявлено достовірні відмінності в рівні вираження особистісних і міжособистісних чинників у досліджуваних різного віку щодо «конструктивної виховної протекції», «інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції» та «потуральної виховної диспозиції». У представників категорії досліджуваних 20–30 років простежено високий рівень консервативного педантизму на основі

особистісної інтровертованої орієнтації. Вони демонструють високий енергетизм, охайність, надійність, пунктуальність, уважність до свого здоров'я, проте їм притаманний високий ступінь замкнутості, відгородженості, фіксація інтересів на явищах свого внутрішнього світу, підвищена втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії, емоційна холодність тощо. Представники категорій досліджуваних 31–40 років та 41–50 років, демонструють нижчий виражений рівень батьківської протекції під час виховання дитини. Для них характерні авторитарний стиль виховання, суворе ставлення до дитини, участь у її вихованні відбувається лише за потреби, досить часто не вистачає часу, сил й уваги на дитину. У досліджуваних категорії 51–60 років вищий ризик прояву іпохондричних настанов щодо дитини; вони більшою мірою зорієнтовані на конструктивне та відповідальне батьківське ставлення.

Результати дослідження засвідчили значимі відмінності в рівні вираження особистісних і міжособистісних чинників у досліджуваних із різним рівнем сімейного функціонування щодо «потуральної виховної диспозиції», «конструктивної виховної протекції» та «інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції». Вказано, що представники дисфункційної та псевдофункційної сімей схильні до утвердження та пропагування культу дитини; прагнуть до максимального та некритичного задоволення будь-яких потреб дитини; не використовують будь-яких форм покарання дитини, або ж роблять це вкрай мало, що може призвести до розвитку у неї відчуття некритичної вседозволеності та доступності будь-якого об'єкта бажань і потреб. Для представників функційної сімейної системи більшою мірою характерне позитивне ставлення до дитини, прагнення брати активну участь у її вихованні, витрачати для цього багато сил та уваги; приймати дитину такою, якою вона є, поважати та визнавати її індивідуальність, схвалювати її інтереси, підтримувати її плани, проводити з нею достатньо багато часу; їхні домінантні характеристики: охайність, дисциплінованість, скромність, поступливість, ретельність, дружелюбність, незлопам'ятність; при цьому їх притаманні високий ступінь замкнутості, відгородженості, фіксація інтересів на явищах свого внутрішнього світу, підвищена втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії, емоційна холодність.

Припущено, що змістовний характер і специфічні особливості виявлених інтегральних особистісних та міжособистісних чинників досліджуваних членів сімей – предиктори ефективності їх психологічного супроводу. Отримані результати покладено в основу оптимальної моделі психологічного супроводу як окремої особистості, так і всієї сімейної системи.

У четвертому розділі «Верифікація психологічних детермінант функціонування сімей, що мають проблемних дітей» виокремлено достовірно властиві характеристики особистісно-сімейного функціонування членів сімей залежно від структурних параметрів сім'ї, визначено типологію членів сімей, виявлено симптомокомплекс прогностичних детермінант ефективного супроводу сімей, що мають проблемних дітей. Вихідний емпіричний фактаж становили психологічні характеристики досліджуваних,

визначені за допомогою комплексу проєктивних психодіагностичних засобів. Груповими змінними аналізу стали три параметри особистісно-сімейного функціонування досліджуваних, як-от: стать, сімейний статус (неповна, повна сім'я) та рівень сімейного функціонування (псевдофункційна, дисфункційна, функційна сім'я).

Аналіз результатів дослідження засвідчив достовірні характерні особливості особистісно-сімейного функціонування відповідно до гендерної диференціації, які проявляють як розбіжні, так і спільні показники. Виявлено, що представниці жіночої статі на рівні шлюбної та батьківської підсистем проявляють такі характеристики, як «сексуальні проблеми», «депресивні тенденції», «стійкість до стресів», «конкуренція між партнерами», «невпевненість, зневіра в собі». Для чоловічої частини членів сімей, що мають проблемних дітей, властиві такі якості особистісно-сімейного функціонування, як «задоволеність собою», «готовність до роботи над проблемами», «позитивне налаштування на дослідження та сім'ю», «порушення соціально-психологічної адаптації». Спільними для обох статей виявилися такі психологічні особливості, як «відчуття нестабільності», «підозрілість, недовіра», «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими», «тривога, страх», «імпульсивність», «пасивність», «емоційна й інтелектуальна незрілість», «холодність взаємин», «ригідність», «напруження», «прагнення до уникання проблем».

Установлено спільні та розбіжні достовірні характерні особливості особистісно-сімейного функціонування відповідно до сімейного статусу. Виявлено, що досліджуваним із неповних сімей достовірно властива така характеристика, як «емоційна й інтелектуальна незрілість», а із повних – «задоволеність собою», «конкуренція з партнером», «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю», «позитивність сімейного клімату», «порушення в соціально-психологічній адаптації». Для представників обох вибірок притаманні «відчуття нестабільності», «підозрілість, недовіра», «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими», «тривога, страх», «імпульсивність», «сексуальні проблеми», «ригідність», «напруження», «схильність до уникання проблем», «холодність стосунків», «невпевненість, зневіра в собі», «пасивність».

Досліджено, що членам сімей, що мають проблемних дітей – представників псевдофункційного типу, властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування: «підозрілість, недовіра», «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими», «тривога, страх», «імпульсивність», «емоційна й інтелектуальна незрілість», «сексуальні проблеми», «ригідність», «схильність до уникання проблем», «пасивність», «холодність взаємин», «невпевненість, зневіра в собі». Для членів сімей проблемних дітей – представників дисфункційного типу сім'ї – достовірно притаманні подібні характеристики особистісно-сімейного функціонування, відмінною є наявність таких показників, як «конфліктність» і відсутність «невпевненості, зневіри в собі». Щодо представників функційного типу сім'ї, то їм достовірно властиві такі особливості особистісно-сімейного функціонування: «задоволеність собою», «згуртованість членів сім'ї», «взаємодія членів сім'ї», «позитивне налаштування на дослідження та сім'ю».

Проаналізовано, що для членів сімей, що мають проблемних дітей, відповідно до всіх рівнів сімейного функціонування, притаманні «відчуття нестабільності» й «напруження».

У результаті кластеризації індивідуальних факторних оцінок досліджуваних виокремлено п’ять типів сімей, що мають проблемних дітей, із різним рівнем вираження інтегральних особистісних і міжособистісних чинників, які так чи інакше детермінують зміст і характер їх шлюбного функціонування й батьківського ставлення (рис. 2).

Рис. 2. *Типи сімей, що мають проблемних дітей*

Установлено, що перший кластер досліджуваних чисельністю 94 особи характеризується низькими показниками чинника «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (–1,64). Такий тип демонструє відсутність настанови на дотримання порядку, схильність до інноваційності, низький рівень енергетизму, ретельності, охайності, справності, дбайливості, надійності, пунктуальності, уважності до свого здоров’я тощо. Основа другого кластера – 115 досліджуваних із високим показником чинника «конструктивної виховної протекції» (1,45). Процедурою аналізу сюди зараховано членів сімей із високим рівнем розвитку гіперпротекціоністських тенденцій – уособлення конструктивного й відповідального батьківського ставлення не лише до своїх обов’язків як батьків, а й до самої дитини: її потреб, інтересів, захоплень тощо. Третій кластер – 148 досліджуваних із високим рівнем «домінантно-агресивної особистісної диспозиції» (1,44). Процедурою кластерного аналізу сюди зараховано членів сімей проблемних дітей із високим рівнем вираження реактивної та спонтанної агресивності як атрибутивних характеристик «чоловічого» поведінкового патерну. Основа четвертого кластера – 69 осіб із вираженим показником «психастенічної особистісної диспозиції» (1,30). Процедурою аналізу сюди зараховано досліджуваних із низкою характерних рис: боязливість, сором’язливість, підвищена чутливість, вразливість, почуття обов’язку, висока внутрішня дисциплінованість, відповідальність, самокритичність, підвищена вимогливість до себе. П’ятий кластер сформований із 38 осіб із високим рівнем «потуральної виховної диспозиції» (1,65). Процедурою аналізу сюди включено досліджуваних, у яких виражений тип батьківського ставлення з прагненням до максимального та некритичного задоволення будь-яких потреб дитини і матеріально-побутових, і духовних.

Об’єктом психологічної допомоги в межах технології психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, стають суб’єкти з вираженим психотипічним комплексом неконструктивних особистісних та міжособистісних настанов, а саме члени сімей, що ввійшли до першого (інтровертовано-педантична особистісна диспозиція), третього (домінантно-агресивна особистісна диспозиція), четвертого (психастенічна особистісна диспозиція), п’ятого (потуральна виховна диспозиція) кластерів. Проаналізовані дані щодо сутнісних особливостей сімей, що мають проблемних дітей, виявлення особливостей їх особистісного й сімейного функціонування дали підставу сформулювати та обґрунтувати найбільші прогностичні особистісні детермінанти, які визначають ефективність формувального впливу проєктування й реалізації психологічного супроводу сімей: 1) компліментарність у взаєминах; 2) емоційна близькість; 3) диференційованість від батьківської сім’ї та партнера; 4) низький рівень вираження «гіпопротекції»; 5) низький рівень «розширення сфери батьківських почуттів»; 6) кооперація з дитиною; 7) симбіоз із дитиною; 8) низький рівень вираження «потурання»; 9) відповідність санкцій; 10) прийняття членів сім’ї.

Зазначено, що проєктування й реалізація програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, пов’язані, передусім, із можливістю врахування отриманих даних як на етапі планування та проєктування змістовно-процесуальних і структурних параметрів цієї програми, так і на стадії оцінки її результативності та ефективності.

У п’ятому розділі «Психологічні аспекти супроводу сімей, що мають проблемних дітей» представлено структурно-функційну модель та програму психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей; визначено технології, форми й методи реалізації програми; описано аналіз апробації та оцінку результатів дослідження її ефективності.

Системний контекст надання психологічної допомоги сім’ям, що мають проблемних дітей, спирається на класичне розуміння його змісту – будь-який психологічний вплив на одного з членів сім’ї ставить за мету здійснити позитивний вплив на сім’ю загалом (М. Боуен). Психологічна допомога стосується цілісної сімейної структури й важливо попередньо оцінювати, як той чи інший вплив відображається на сімейних стосунках у цілому (В. Столін). Відповідно до змісту системності існує взаємна детермінованість особистості та міжособистісних стосунків у сім’ї, згідно з якою стиль спілкування шлюбних партнерів, характер взаємодії батьків між собою, тип батьківського ставлення до дитини, з одного боку, й особистісні особливості членів сім’ї – з іншого, утворюють замкнений гомеостатичний цикл, котрий постійно відтворюється. Існує так зване «порочне коло», що включає симптоматичну поведінку членів сім’ї, циркулярні гіпотези.

Психологічний супровід спрямований на руйнування цього циклу, на створення конструктивних варіантів сімейного функціонування під час реалізації завдань відповідної програми, зміст та технологічне забезпечення якої розроблено відповідно до результатів експериментальної верифікації психологічних засад особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей. Підґрунтям для реалізації завдань програми слугує структурно-функційна модель психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей (рис. 3).

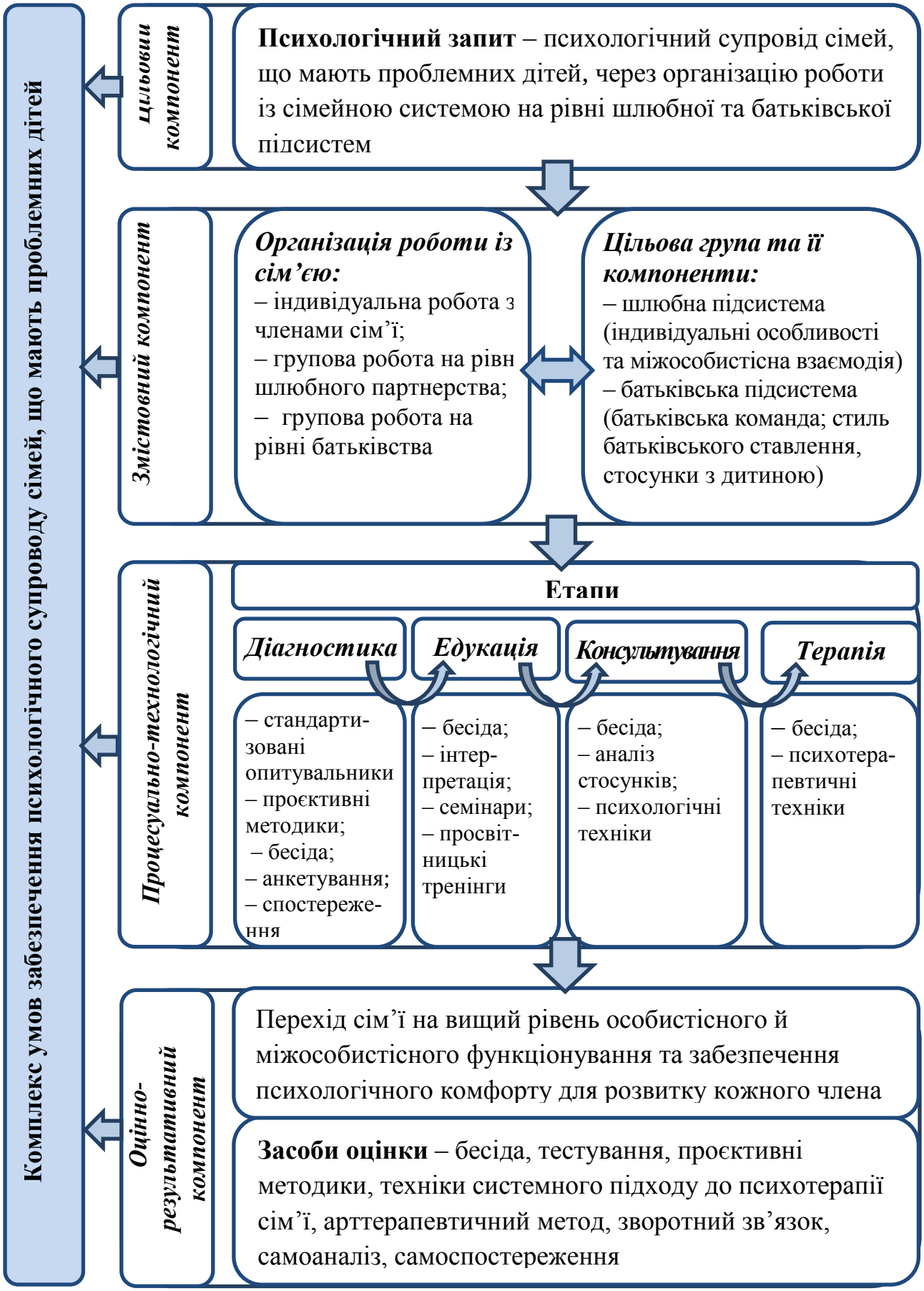

Рис. 3. *Структурно-функційна модель психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей*

В експериментальній групі система формувальних заходів мала чітко структурований та організований характер і була побудована на психологічних принципах. Останні забезпечено за допомогою спеціальних форм та методів програми психологічного супроводу, до яких увійшли: 1) на рівні психодіагностичного етапу стандартизовані й проєктивні методики, представлені та описані в попередніх розділах; 2) на рівні психоедукаційного етапу – психопрофілактичні прийоми та просвітницькі заходи відповідно до емпіричних даних щодо прогалин психологічних знань та запитів самих досліджуваних; 3) на рівні психоконсультативного етапу – бесіда й інтерпретація як специфічні форми надання психологічної допомоги, орієнтованої на особистість і взаємодію між членами сім'ї, засвоєння ними ефективних способів самостійного розв'язання проблем; 4) на рівні психотерапевтичного етапу – інтерпретація та обговорення отриманих результатів у процесі емпіричного дослідження, проведення психотехнік «Сімейна скриня», «Написання казки», «Діаграма сім'ї» з подальшим зворотним зв'язком. Формувальні заходи щодо досліджуваних, котрі ввійшли до контрольної групи, відбувалися на основі стандартного підходу, типового технологічного сценарію психологічної допомоги без використання системи спеціальних психотехнологічних прийомів і методів.

Дані дослідження ефективності програми психологічного супроводу дають підставу констатувати, що в експериментальній групі в результаті впровадження спеціальної програми психологічного супроводу на етапі контрольного діагностичного зрізу частота вираженості позитивної модальності всіх визначених емпіричних показників виявилася достовірно вищою за частоту її вираженості в контрольній групі. Узагальнюючи показники порівняльного аналізу результативності формувальних заходів у досліджуваних експериментальної й контрольної груп за критерієм «*рівень розвитку показників особистісного функціонування*», можемо констатувати, що, порівняно з традиційною програмою психологічної допомоги, упровадження спеціальної програми психологічного супроводу забезпечило більш ефективну корекцію неконструктивних особистісних настанов членів сімей, що мають проблемних дітей, а також достовірно вищий ступінь розвитку тих властивостей їх особистісної структури, які покладено в основу конструктивних патернів особистісного функціонування (табл. 1).

Порівняння результатів першого й другого діагностичних зрізів у контрольній та експериментальній групах на предмет відмінностей між рівнем вираженості психотипічних властивостей у досліджуваних із *низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції* дало підставу підтвердити виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їх психотипічного профілю. Результати вимірювання їхніх емпіричних показників у межах другого діагностичного зрізу за рівнем вираження виявилися достовірно вищими за результати першого. Порівняння результатів на предмет відмінностей між рівнем вираженості психотипічних властивостей у досліджуваних із *високим рівнем домінуючо-агресивної особистісної диспозиції* дало змогу виявити низку важливих закономірностей: як свідчать дані, у представників експериментальної групи простежено виражену динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їх психотипічного профілю.

Таблиця 1

Аналіз результативності формувальних заходів у досліджуваних експериментальної й контрольної груп за критерієм «рівень розвитку показників особистісного функціонування»

Показник	Контрольна група					Експериментальна група				
	результат I зрізу		результат II зрізу		P	результат I зрізу		результат II зрізу		P
	M_x	σ_x	M_x	σ_x		M_x	σ_x	M_x	σ_x	
Шизоїдний тип	4,2	1,9	4,3	2,0	0,74	4,2	2,0	7,8	1,9	0,00
Астенічний тип	3,7	1,6	3,8	1,7	0,69	3,6	1,7	6,9	1,5	0,00
Епілептоїдний тип	4,3	2,1	4,5	1,9	0,57	4,4	2,2	6,3	2,0	0,01
Реактивна агресія	7,6	1,6	6,0	1,3	0,02	7,7	1,6	4,8	1,4	0,00
Маскулінність/ фемінність	7,3	2,1	7,2	1,8	0,73	7,3	2,1	5,8	1,8	0,05
Спонтанна агресія	7,0	1,5	5,3	1,4	0,01	6,9	1,4	4,2	1,1	0,00
Сенситивний тип	8,9	2,2	8,6	2,0	0,52	8,9	2,2	6,7	1,9	0,01
Лабільний тип	10,0	2,0	9,8	1,7	0,67	10,1	2,0	6,3	1,8	0,00
Циклоїдний тип	9,7	2,5	9,5	2,2	0,60	9,7	2,6	5,1	2,0	0,00
Гіпотимічний тип	7,3	2,0	7,1	1,8	0,54	7,4	2,1	5,0	1,8	0,01
Психастенічний тип	11,0	2,4	10,9	2,5	0,76	10,9	2,3	5,4	1,9	0,00
Розширення сфери батьківських почуттів	3,1	1,2	3,0	1,1	0,67	3,1	1,3	2,1	1,1	0,01
Потурання	4,6	1,5	4,4	1,3	0,52	4,7	1,5	2,4	1,2	0,00
Мінімальність санкцій	3,0	1,1	2,9	1,1	0,61	3,0	1,1	2,1	0,9	0,01

Результати вимірювання їхніх емпіричних показників у рамках другого діагностичного зрізу за рівнем вираженості виявилися достовірно нижчими за результати першого. У досліджуваних з *високим рівнем психастенічної особистісної диспозиції* після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу простежено виражену динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю. Результати вимірювання їхніх емпіричних показників у рамках другого діагностичного зрізу за рівнем вираженості виявилися достовірно нижчими за результати першого. У контрольній та експериментальній групах на предмет відмінностей між рівнем вираженості психотипічних властивостей у досліджуваних із *високим рівнем потуральної виховної диспозиції* після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу простежено виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно

визначають структуру їх психотипічного профілю. Результати вимірювання їхніх емпіричних показників у рамках другого діагностичного зрізу за рівнем вираженості виявилися достовірно нижчими за результати першого.

Узагальнюючи показники порівняльного аналізу результативності формувальних заходів стосовно досліджуваних експериментальної й контрольної груп за іншим критерієм – *«рівень розвитку показників сімейного функціонування»,* можемо констатувати що, порівняно з традиційною технологією психологічної допомоги, упровадження спеціальної комплексної програми психологічного супроводу забезпечило в членів сімей, що мають проблемних дітей, вищий ступінь розвитку ефективних механізмів особистісно-сімейного функціонування, а також більш стійкий рівень сформованості особистісної настанови на конструктивне розв'язання його актуальних проблем (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз результативності формувальних заходів досліджуваних експериментальної й контрольної груп за критерієм «рівень розвитку показників сімейного функціонування»

Показник	Модальність	Група		P
		експери-ментальна	контроль-на	
1	2	3	4	5
Ідентифікований пацієнт	Позитивна	34	16	0,00
	Негативна	14	32	
Емоційний процес у сім'ї	Позитивна	31	15	0,00
	Негативна	17	33	
Конфлікт між подружжям	Позитивна	28	15	0,01
	Негативна	20	33	
Диференціація Я	Позитивна	36	24	0,01
	Негативна	12	24	
Тріангуляція	Позитивна	29	18	0,02
	Негативна	19	30	
Сімейні цінності	Позитивна	34	21	0,01
	Негативна	14	27	
Сімейні ролі	Позитивна	38	26	0,01
	Негативна	10	22	
Сімейні установки	Позитивна	39	27	0,01
	Негативна	9	21	

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5
Подружні Стосунки	Позитивна	34	18	0,00
	Негативна	14	30	
Прийняття членів сім’ї	Позитивна	36	19	0,00
	Негативна	12	29	
Стани Его	Дорослий	27	7	0,00
	Батько	13	21	
	Дитина	8	20	
Позиції життєвого сценарію	Я+Ти+	31	5	0,00
	Я+Ти–	7	15	
	Я–Ти+	6	14	
	Я–Ти–	4	14	
Позиції сімейного сценарію	Ідеалізація партнера	2	7	0,00
	Моделювання батьківської сім’ї	3	8	
	Моделювання стилів виховання	2	7	
	Раціоналізація вибору партнера	2	7	
	Позитивна мотивація щодо сім’ї	9	2	
	Гармонійні стосунки з партнером	8	3	
	Відповідальність за долю шлюбу	9	2	
	Конструктивне вирішення конфлікту	10	3	
	Егалітарна сім’я	1	4	
	Готовність до шлюбу	2	5	

Порівняння частоти вираженості позитивної й негативної модальності визначених емпіричних показників у представників експериментальної та контрольної вибірок дає підставу відзначити статистично значущий характер їхніх відмінностей за всіма шкалами психотехніки «Діаграма сім’ї»: «ідентифікований пацієнт», «емоційний процес у ядерній сім’ї», «конфлікт між подружжям», «рівень диференціації», «рівень тріангуляції». Стає очевидним, що в експериментальній групі досліджуваних після впровадження спеціальної

програми психологічного супроводу на етапі контрольного діагностичного зрізу частота вираженості позитивної модальності всіх визначених емпіричних показників – високий рівень сформованості рефлексивних механізмів ідентифікації проблем особистісно-сімейного характеру, високий рівень особистісної автономності та самодиференціації, розвиток процесів адекватного емоційного функціонування, широкий арсенал засобів вирішення конфліктних ситуацій, що виникають між подружжям, ефективне використання механізмів детріангуляції в процесі формування стійких каналів емоційної розрядки – виявилася суттєво більшою, ніж серед представників контрольної вибірки.

Порівняння частоти вираженості позитивної й негативної модальності визначених емпіричних показників у досліджуваних експериментальної та контрольної вибірок дає підставу для вказівки на статистично значущий характер їх відмінностей за всіма шкалами психотерапевтичної техніки «Сімейна скриня»: «прийняття партнера або інших членів ядерної сім'ї», «подружні й сімейні взаємини та ставлення», «сімейні цінності», «сімейні установки», «сімейні ролі». Дані уможливлюють констатацію того, що в експериментальній групі в результаті впровадження спеціальної програми психологічного супроводу на етапі контрольного діагностичного зрізу частота вираженості позитивної модальності всіх визначених емпіричних показників виявилася достовірно вищою за частоту вираженості такої в контрольній групі. Засвідчено, що серед представників експериментальної вибірки кількість членів сімей, що мають проблемних дітей, зі сформованою настановою на позитивне сприйняття й прийняття партнера або інших членів ядерної сім'ї, із відрефлексованою позицією та готовністю до генерування конструктивного простору подружніх і сімейних взаємин, до культивування «здорових» сімейних цінностей та настанов, до реалізації конструктивних рольових патернів сімейного функціонування виявилася суттєво більшою, ніж серед представників контрольної вибірки.

Здійснений порівняльний аналіз частоти розподілу трьох блоків емпіричних показників за методом «Написання казки», отриманих на двох незалежних вибірках – експериментальній і контрольній, – визначив характер відмінностей двох емпіричних розподілів за частотою вираженості станів Его в структурі особистості членів сімей, що мають проблемних дітей («Батько», «Дитина», «Дорослий»), характер відмінностей у частоті розподілу позицій їхнього життєвого сценарію («Я+Ти+», «Я+Ти–», «Я–Ти+», «Я–Ти–»), а також характер відмінностей у частоті розподілу позицій їхнього сімейного сценарію (сімейних моделей «Ідеалізація партнера», «Моделювання батьківської сім'ї», «Моделювання стилів виховання», «Раціоналізація вибору партнера», «Позитивна мотивація щодо сім'ї», «Гармонійні стосунки з партнером», «Відповідальність за долю шлюбу», «Конструктивне вирішення конфлікту», «Егалітарна сім'я», «Готовність до шлюбу»).

На підставі узагальнення результатів статистичного аналізу емпіричних даних можна констатувати, що стосовно всіх зазначених емпіричних показників підтверджено достовірний характер відмінностей у частоті їх розподілу в експериментальній і контрольній вибірках досліджуваних: станів Его ($p<0,001$), позицій життєвого сценарію ($p<0,001$), позицій сімейного сценарію (сімейних моделей) ($p<0,001$). З огляду на дані, можемо констатувати, що щодо першого блоку емпіричних показників – частоти вираженості станів Его – у результаті реалізації комплексу формувальних заходів на етапі контрольного діагностичного зрізу кількість досліджуваних з високою частотою прояву (домінантною позицією в структурі їх особистості) Его-стану «Дорослий» виявилася суттєво більшою саме в експериментальній вибірці. Натомість кількість досліджуваних із високою частотою прояву (домінантною позицією в структурі їх особистості) Его-станів «Батько» та «Дитина» виявилася суттєво більшою в контрольній вибірці.

Стосовно другого блоку емпіричних показників – характеру відмінностей у частоті розподілу позицій життєвого сценарію членів сімей, що мають проблемних дітей, то в результаті реалізації комплексу формувальних заходів на етапі контрольного діагностичного зрізу в структурі особистості досліджуваних експериментальної вибірки, на відміну від контрольної, спостерігаємо більш суттєві зрушення (трансформацію) в структурі змістових позицій їхнього життєвого сценарію. Так, кількість досліджуваних з високою частотою вираженості (домінантною позицією в структурі їх особистості) позиції життєвого сценарію «Я+Ти+» виявилася суттєво більшою саме в експериментальній вибірці. Натомість кількість досліджуваних із високою частотою прояву (домінантною позицією в структурі їх особистості) позицій життєвого сценарію «Я+Ти–», «Я–Ти+» і «Я–Ти–» виявилася суттєво більшою в контрольній вибірці.

Щодо третього блоку емпіричних показників – характеру відмінностей у частоті розподілу позицій сімейного сценарію (сімейних моделей) членів сімей, що мають проблемних дітей, то в результаті реалізації комплексу формувальних заходів на етапі контрольного діагностичного зрізу в експериментальній групі досліджуваних частота вираженості конструктивних модальностей сімейного сценарію (сімейних моделей) – «Конструктивне вирішення конфлікту», «Відповідальність за долю шлюбу», «Позитивна мотивація щодо сім'ї», «Гармонійні стосунки з партнером» – виявилася достовірно вищою за частоту вираженості таких у контрольній групі. Це свідчить про те, що серед представників експериментальної вибірки кількість членів сімей, що мають проблемних дітей, із конструктивними позиціями (моделями) сімейного сценарію виявилася суттєво більшою, ніж серед представників контрольної вибірки. Натомість у контрольній групі досліджуваних частота вираженості таких модальностей сімейного сценарію (сімейних моделей), як «Моделювання батьківської сім'ї», «Ідеалізація партнера», «Моделювання стилів виховання» й «Раціоналізація вибору

партнера», виявилася достовірно вищою за частоту вираженості таких в експериментальній групі.

Отже, у розділі доведено та обґрунтовано виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, котрі змістовно визначають структуру психотипічного профілю сімей, що мають проблемних дітей, після проведення психологічного супроводу.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження системи психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей. Це дало змогу визначити зміст, динаміку, напрями, фокуси, зумовлені сімейним статусом, віковими характеристиками членів сімей, функційності чи дисфункційності сімейної системи. Результати дослідження дають підставу зробити такі **висновки:**

1. Науково обґрунтовано технологію реалізації психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, за допомогою недирективних ефективних комплексних взаємопов'язаних і взаємообумовлених заходів, організаційно-методичною основою яких є цілеспрямований, поетапний процес, представлений різними психологічними методами й психотерапевтичними прийомами, зумовлений знаннями індивідуальних та міжособистісних особливостей членів сімей, і здійснюється задля забезпечення оптимальних умов функціонування кожного члена сім'ї та сімейної системи загалом.

2. Розкрито поняття психологічного супроводу з погляду різних теорій, які ґрунтуються на системній моделі й доповнюються феноменологічною, ресурсною, психоаналітичною, трансактною, моделями психотерапії. Особливістю психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, є дослідження та аналіз знань про уявлення її членів щодо життя загалом і сімейного буття зокрема, ставлення до себе, інших членів сім'ї, причини сімейного неблагополуччя. Із цього знання випливають першочергові завдання й хід психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, із вираженим психотипічним комплексом неконструктивних особистісних та міжособистісних настанов. Саме поняття «проблемна дитина» визначається крізь призму середніх за ступенем порушень поведінки, зумовлених негараздами соціальної адаптації за умови збереженого інтелекту, коли дитина створює незручності для функціонування членів сімей, коли батьки, інші дорослі не можуть із нею ефективно взаємодіяти через її надмірну сором'язливість, активність, агресивність, неуважність, неслухняність, плаксивість, збудливість, імпульсивність, замкнутість, безвідповідальність тощо.

3. Узагальнено результати статистично значимих відмінностей щодо вираженості особистісних та міжособистісних чинників досліджуваних відповідно до статі, сімейного статусу, віку, рівня сімейного функціонування.

Встановлено, що представниці жіночої статі схильні до прояву конструктивного і відповідального батьківства та прояву пасивно-захисного характеру, тоді як представники чоловічої статі характеризуються тривожністю, невпевненістю, нерішучістю, уразливістю. Досліджувані із неповних сімей більшою мірою, ніж із повних сімей, проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, відкритості для спілкування з людьми. Представники категорії досліджуваних 20–30 років характеризуються високим рівнем консервативного педантизму; для досліджуваних 31–40 років та 41–50 років характерний автори тарний стиль виховання та нижчий виражений рівень батьківської протекції; у досліджуваних категорії 51–60 років – прояв іпохондричних настанов щодо дитини; орієнтація на конструктивне та відповідальне батьківське ставлення. Досліджувані дисфункційної та псевдофункційної сімей схильні до утвердження та пропагування культу дитини, а функційних сімей – до позитивного сприйняття дитини, до прояву таких особистісних характеристик, як замкнутості, відгородженості, втомлюваності, дратівливості, іпохондрії, емоційної холодності.

4. Виокремлено п’ять типів членів сімей, що мають проблемних дітей, із різним рівнем вираженості інтегральних особистісних факторів, які тією чи іншою мірою детермінують зміст і характер їх особистісного функціонування, шлюбної взаємодії, батьківського ставлення, серед яких – чотири із вираженим психотипічним комплексом неконструктивних особистісних та міжособистісних настанов, що і стали об’єктом психологічної допомоги в межах технології психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей: «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (відсутність настанови на дотримання порядку, схильність до інноваційності низький рівень енергетизму, ретельності, охайності, справності, дбайливості, надійності, пунктуальності, уважності до свого здоров’я тощо); «домінантно-агресивна особистісна диспозиція» (реактивна та спонтанна агресія, «чоловічий» поведінковий патерн); «психастенічна особистісна диспозиція» (боязливість, сором’язливість, підвищена чутливість, вразливість, почуття обов’язку, висока внутрішня дисциплінованість, відповідальність, самокритичність, підвищена вимогливість до себе); «потуральна виховна диспозиція» (батьківське ставлення з прагненням до максимального та некритичного задоволення будь-яких потреб дитини). Передбачено, що п’ятий тип – «конструктивна виховна протекція» (відповідальне батьківство, виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості) – із її вираженими характерологічними особливостями сприятиме результативності психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

5. Представлено психоедукацію як один з етапів психологічного супроводу, спрямованого на навчання членів сімей ефективної подружньої та батьківської взаємодії: пояснення й донесення до кожного з членів сімей потрібної власне

для їхньої ситуації інформації про психологічні негаразди і їх наслідки для особистості й сім'ї, помилки виховних впливів та батьківського ставлення, прогностичні і значимі для психологічного впливу особистісні та міжособистісні предиктори розвитку функційності сімейної системи.

6. Виділено психологічне консультування та психотерапію як важливі компоненти психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, на рівні шлюбної й батьківської підсистем із використанням технік системного підходу до сім'ї, спрямованих на розвиток позитивних змін щодо сімейних цінностей, сімейних ролей, установок, особливостей подружніх і міжособистісних стосунків і ставлення, прийняття партнера чи інших членів ядерної сім'ї, правил та сценарію, міфів, життєвого сценарію, сімейних й індивідуальних меж, сімейної та життєвої історії, що стали мішенями психологічного супроводу.

7. Презентовано досліджені після реалізації програми психологічного супроводу високі рівні сформованості в членів сімей рефлексивних механізмів ідентифікації проблем особистісно-сімейного характеру, особистісної автономності й самодиференціації, розвитку процесів адекватного емоційного функціонування, широкого арсеналу засобів вирішення конфліктних ситуацій, ефективного використання механізмів детріангуляції в процесі формування стійких каналів емоційної розрядки.

8. Підтверджено під час порівняння частоти вираженості позитивної й негативної модальності визначених емпіричних показників у досліджуваних експериментальної та контрольної вибірок статистично значущий характер їх відмінностей за такими шкалами, як сформована настанова на позитивне сприйняття й прийняття партнера або інших членів ядерної сім'ї з відрефлексованою позицією та готовністю до генерування конструктивного простору подружніх і сімейних взаємин, до культивування «здорових» сімейних цінностей та настанов, до реалізації конструктивних рольових патернів сімейного функціонування.

9. Доведено, що впровадження програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, підтвердило її ефективність та результативність, оскільки частота вираженості позитивної модальності всіх визначених емпіричних показників виявилася достовірно вищою, порівняно з контрольною групою. Отримані дані засвідчують, що позитивні зміни викликані не випадковими причинами й факторами, а є прямим наслідком реалізації програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

Перспективними напрямами наукової роботи є вдосконалення програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей; поглиблення знань про структурно-функціональні особливості її складників; детальне розкриття «особистісного та сімейного виміру» особистості відповідно до структурних компонентів, таких як вік, гендерна диференціація тип і структура сім'ї; розроблення емпірико-діагностичних програм психологічного супроводу сімей, що мають труднощі особистісного й міжособистісного функціонування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : монографія / М. Мушкевич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 456 с.

Розділи в колективних монографіях:

2. Мушкевич М. І. Психологічний аналіз гендерних характеристик подружжів Волинської області / М. І. Мушкевич // Гендерний аналіз Волинської області : кол. моногр. / [за заг. ред. О. Б. Ярош]. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 50–66.
3. Мушкевич М. І. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : кол. моногр. / М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельник [та ін.] ; [за заг. ред. М. Мушкевич]. – Вид. 2-ге, змін. та доповн. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 356 с.
4. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сім'ї, що має проблемну дитину: теорія і практика / М. І. Мушкевич // Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / [за заг. ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова]. – Суми : Вид-во СУмДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. – С. 420–441.
5. Психологія молодої сім'ї : монографія / Раїса Федоренко, Мирослава Мушкевич, Тамара Дучимінська, Людмила Магдисюк. – Вид. 2-ге, доповн. та змін. – Луцьк : Вежа-Друк, 2020. – 392 с.

Навчальні посібники:

6. Мушкевич М. І. Психологічний аналіз гендерної диференціації структурно-функційних характеристик подружжя / М. І. Мушкевич // Основи гендерної рівності : навч.-метод. посіб. / [за заг. ред. О. Ярош, М. Філіпович]. – Луцьк : [б.в.], 2008.– С. 218–239.
7. Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини : навч. посіб. / І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, М. І. Мушкевич ; [за ред. І. Я. Коцана]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 352 с.
8. Мушкевич М. І. Безпека життєдіяльності: базовий підруч. для студентів вищ. навч. закл. / [за заг. ред. І. Я. Коцана]. – Харків : Фоліо, 2014. – 460 с. (Гриф МОН України, лист № 1/11-1130 від 05.02.13).
9. Мушкевич М. І. Основи психотерапії : навч. посіб. / М. І. Мушкевич, С. Є. Чагарна ; [за ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 420 с.
10. Мушкевич М. І. Основи психотерапії та когнітивно-поведінкової діяльності : навч. посіб. / М. І. Мушкевич, С. Є. Чагарна, С. В. Борцевич, П. Д. Гайдучик ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 420 с.
11. Мушкевич М. І. Психологічне консультування та психотерапія: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. / Р. П. Федоренко, М. І. Мушкевич, В. В. Коширець – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 300 с.

Статті в наукових фахових виданнях, уключених до переліку, затвердженого МОН України:

12. Мушкевич М. І. Психокорекція сімейних дисфункцій, зумовлених батьківської сім'єю / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. К. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук]. – Київ : Міленіум, 2003. – Т. 3, вип. 2. – С. 169–174.

13. Мушкевич М. І. Оцінювання сім'ї в терапії сімейних систем Мюррея Боуена / М. І. Мушкевич // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / [за ред. акад. С. Д. Максименка]. – Київ : Главник, 2005. – Т. 3, вип. 26. – С. 174–177.

14. Мушкевич М. І. Психологічні особливості функціонування благополучного молодого подружжя / М. І. Мушкевич // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. Праць. – № 4 / [за ред. І. Д. Бех, Е. В. Бєлкіна, Н. М. Бібік та ін.]. – Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 31–36.

15. Мушкевич М. І. Психологічна характеристика міжособистісних стосунків у дисфункційній молодій сім'ї / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – Київ : Логос, 2006. – Т. 7, вип. 7. – С. 209–218.

16. Мушкевич М. І. Психокорекційна робота з дітьми з особливими потребами у сімейному контексті / М. І. Мушкевич // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. – Харків, 2008. – Вип. 40. – № 807. – С. 244–248.

17. Мушкевич М. І. Психологічні особливості практичної роботи з дітьми, хворими на ДЦП / М. І. Мушкевич // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2009. – Т. 14, вип. 5. – С. 64–70.

18. Мушкевич М. І. Особливості діагностичної роботи з дітьми з гіперактивним розладом та дефіцитом уваги / М. І. Мушкевич // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2009. – Т. 14, вип. 6. – С. 65–72.

19. Мушкевич М. І. Особливості пізнавальної сфери дітей із гіперактивним розладом та дефіцитом уваги / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб. наук праць. – Вип. 18. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2010. – С. 140–150.

20. Мушкевич М. І. Психічний розвиток дітей з особливими потребами дошкільного віку / М. І. Мушкевич // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 480–490.

21. Мушкевич М. І. Поняття супроводу у сучасній психологічній науці / М. І. Мушкевич // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. акад. С. Д. Максименка]. – Київ, 2011. – Т. XIII. – Серія 1. – С. 287–294.

22. Мушкевич М. І. Психолого-педагогічні підходи до роботи із сім`єю, яка має проблемну дитину / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи перспективи : зб. наук праць – Вип. 18. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2011. – С. 195–204.

23. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сім'ї з проблемними дітьми / М. І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 91–94.

24. Мушкевич М. І. Концептуальні підходи до вивчення феномену якості життя та його оцінки / М. І. Мушкевич, К. І. Корпач // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікації : укр. наук. журн. – 2011. – № 3. – С. 128–131.

25. Мушкевич М. І. Типи батьківського ставлення у сім'ях, які виховують проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Т. 2, вип. 105. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – С. 21–24.

26. Мушкевич М. І. Психодіагностика особливостей сімейного виховання проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – Т. 17, вип. 8 (20). – 2012. – С. 133–139.

27. Мушкевич М. І. Фактори, механізми та параметри внутрішньосімейних стосунків / М. І. Мушкевич // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Серія : Педагогіка та психологія. – 2014.– Вип. 700. – С. 134–143.

28. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, які мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 8. – С. 188–192.

29. Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологія : реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 8. – С. 188–192.

30. Мушкевич М. І. Психологічні характеристики батьків проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологічне консультування і психотерапія : зб. наук. праць Харк. нац. ун. ім. В. Н. Каразіна. – Харків : Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2018. – Вип. 10. – С. 43–55.

Статті у фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

31. Мушкевич М. І. Наукові підходи до сім'ї з проблемною дитиною / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи [Psychological prospects]. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2013. – Вип. 21 [Issue 21]. – С. 164–175.

32. Мушкевич М. І. Принципи психологічного супроводу сім'ї, яка має проблемну дитину / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи [Psychological prospects]. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2014. – Вип. 23 [Issue 23]. – С. 227–237.

33. Мушкевич М. І. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії в сім'ї з проблемною дитиною / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб.

наук. праць Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2016. – Вип. 28. – С. 199–210.

34. Мушкевич М. І. Гендерна диференціація психологічних характеристик батьків, що мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2018. – Вип. 32. – С. 205–217.

35. Мушкевич М. І. Казкотерапія як метод психологічного супроводу сімей з проблемною дитиною / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвроп. нац. ун-ту. ім. Лесі Українки. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2019. – Вип. 33. – С. 205–220.

36. Мушкевич М. І. Психологічні особливості факторів особистісного та міжособистісного функціонування членів сім'ї з проблемними дітьми на основі сімейного статусу / М. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвроп. нац. ун. ім. Лесі Українки. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2019. – Вип. 34. – С. 137–154.

37. Мушкевич М. І. Особистісні детермінанти психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей / М. Мушкевич // Психологічний часопис : наук. журн. / за ред. С. Д. Максименка. – № 3. – Вип. 6. – Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАН України, 2020. – С. 95–104.

38. Мушкевич М. І. Психотерапевтична техніка «Сімейна скриня» в психологічному супроводі сімей, що мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2020. – Вип. 35. – С. 119–134.

Статті в періодичних виданнях інших держав, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

39. Мушкевич М. І. The influence of moderate physical activities on the psychophysical state of children with minimal brain dysfunctions / М. Мушкевич, І. Грицюк, В. Коширець, Х. Хворост, Т. Дучимінська, Л. Магдисюк, О. Фенина // Journal of Physical Education and Sport. – Румунія : University of Pitesti, 2018. – Вип. 18. – С. 1912–1918 (база Scopus preview).

Статті в іноземних періодичних виданнях:

40. Мушкевич М. І. Психологічний супровід як методологічна парадигма дослідження сім'ї, яка має проблемну дитину / М. І. Мушкевич // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Miedzynarodowej NaukowoPraktycznej «Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (30.10.2016–31.10.2016). – Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – S. 55–60.

41. Мушкевич М. І. Типологія психологічних портретів батьків, що мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research: collection of scientific works : зб. наук. праць – Ukraine and Ukrainians Abroad Not-for-profit Corporation. – New York, NY, USA, 2017. – № 5. – Vol. 22 . – P. 53–62.

42. Mushkevych M. Preservation of Children`s Health as a Value Factor for Modern Ukrainians / M. Mushkevych, I. Fillipova // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 27 (3) – Canada, 2018 – P. 136–139.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

43. Mushkevych M. Gender Differentiation of Family Dynamics in Young Matrimony : The International Conference on Family Therapy / M. Mushkevych // American Family Therapy Association – International Family Therapy Association – «Politics, Community and Clinical Practice». – June 22–25, 2005, Hyatt Regency on Capital Hill, Washington, DC – USA. – P. 55.

44. Mushkevych M. Consultation of Yang Risk Families / M. Mushkevych // XV World Family Therapy Congress International Family TRherapy Association (IFTA), 4–7 October, 2006, Reikjavik, Iceland, 2006. – P. 56–57.

45. Мушкевич М. І. Психологічний аналіз гендерних характеристик подруж Волинської області / М. І. Мушкевич // Гендерна реконструкція українського суспільства : матеріали наук.-практ. конф. – Луцьк, 2006. – С. 62–67.

46. Мушкевич М. И. Нейропсиходиагностика и психокорекция в системе практической психологии висшей школы / М. И. Мушкевич // Ogolnopolska Conferencja Naukova «Odkruvajac Secrety Ludskiego Umysly – Wspolczesne Wyzwania Neuropsychologii» : Materialy Conferencyjne, Lublin, 18–20 listopada, 2011 r. – Lublin : Siedziba Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, 2011. – P. 10.

47. Мушкевич М. І. Поняття професійного стресу і причини його виникнення / М. І. Мушкевич // Особистість в екстремальних умовах : зб. тез V наук-практ. конф. (м. Львів, 20 квіт. 2012 р.). – Львів : ЛДУ БЖД, 2012. – С. 160–164.

48. Мушкевич М. И. Психологические особенности работы с проблемным ребенком / М. И. Мушкевич // Педагогика и психология как ресурс развития современного общества : материалы междунар. науч.-практ. конф. 4–6 октября 2012 ; [под ред. Л. А. Байковой, Н. А. Фоминой]. – Рязань : Рязян. гос. ун-т С. А. Есенина, 2012. – С. 209–215.

49. Мушкевич М. І. Помилки батьків у вихованні проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Сучасні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали VII наук.-практич. семінару (Луцьк, 25 жовт. 2012 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. мед. психології та психодіагностики ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2012. – С. 5–7.

50. Мушкевич М. І. Психодіагностика особливостей сімейного виховання проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологія: сучасні проблеми та перспективи розвитку : матеріали наук. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. Кримського фак.-ту Запоріз. нац. ун-ту, 19 квіт. 2013 р. – Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2013. – С. 158–167.

51. Мушкевич М. І. Психологічний супровід батьківства / М. І. Мушкевич // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 жовт. 2013 р.). – Харків : ХНПУ, 2013. – С. 161–163.

52. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сім'ї, яка має дитину з аутизмом / М. І. Мушкевич // Сучасні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали VIII наук.-практ. семінару (Луцьк, 24 жовт. 2013 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. мед. психології та безпеки життєдіяльності ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – С. 41–47.

53. Мушкевич М. І. Народження дитини з порушенням психічного розвитку як фактор, який впливає на життєдіяльність сім'ї / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали IX наук.-практ. семінару (Луцьк, 30 жовт. 2014 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практик. психології та безпеки життєдіяльності ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – С. 39–42.

54. Мушкевич М. І. Проективний метод у психологічній роботі з учасниками АТО / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали X наук.-практ. семінару (Луцьк, 15 жовт. 2015 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практ. психології та безпеки життєдіяльності ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – С. 54–70

55. Мушкевич М. І. Психологічні особливості птср як наслідку тривалої психотравмуючої ситуації / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали XI наук.-практ. семінару (Луцьк, 20 жовт. 2016 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практ. психології та безпеки життєдіяльності ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 67–75.

56. Мушкевич М. І. Дисфункційна сім'я як психогенний фактор психологічних проблем підлітка / М. І. Мушкевич, К. О. Іващук // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : матеріали XII наук.-практ. семінару (Луцьк, 26 жовт. 2017 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практ. психології та безпеки життєдіяльності ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – С. 53–64.

57. Мушкевич М. І. Психологічні особливості особистісного та сімейного функціонування батьків, які мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах Євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя каф. практ. психології / [упорядники: Г. К. Радчук, З. М. Адамська, І. П. Андрійчук]. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 229–232.

58. Мушкевич М. І. Модель психологічного дослідження сімей, що мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми практичної та клінічної психології : матеріали XIII наук.-практ. семінару (Луцьк, 8–10 лист. 2018 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практ. та клінічної психології ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – С. 109–120.

59. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сім'ї, що має проблемну дитину засобом діаграми / М. І. Мушкевич. // Практична психологія в інклюзивному середовищі : матеріали І Всеукр. наук. інтернет-конф. (м. Переяслав-

Хмельницький, 21 лют. 2019 р.) / [за заг. ред. В. А. Вінс, Т. М. Кузьменко, І. М. Зозуля]. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во Я. М. Домбровської, 2019. – С. 173–177.

60. Мушкевич М. І. Психологічні техніки подолання конфліктних ситуацій у сім'ї з проблемною дитиною / М. І. Мушкевич // Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (11–12 квіт. 2019 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; [за заг. ред. О. В. Лазорко, В. А. Ущиної]. – Луцьк : Волиньполіграф, 2019. – С. 201–207.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

61. Мушкевич М. І. Гендерна диференціація особистісних особливостей осіб з різним ставленням до репродуктивного здоров'я / Т. О. Пилип'юк, М. І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту – Рівне : РДГУ, 2015. – Вип. 4. – С. 201–205.

62. Мушкевич М. І. Практична психологія в роботі із учасниками АТО / М. І. Мушкевич // Психологія : реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту – Рівне : РДГУ, 2016. – Вип. 6. – С. 136–141.

АНОТАЦІЯ

Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2020.

У дисертації теоретично проаналізовано й емпірично досліджено систему психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей. Визначено зміст, динаміку, напрями, фокуси тощо системи такого супроводу, які зумовлені сімейним статусом, віковими характеристиками, гендерною диференціацією членів сімей, функційністю чи дисфункційністю сімейної системи. Указано на технологію реалізації психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, яка здійснюється за допомогою надання комплексних взаємопов'язаних і взаємообумовлених заходів, організаційно-методичною основою котрих є цілеспрямований, поетапний процес (психодіагностика, психоедукація, психоконсультування, психотерапія), представлений різними методами й прийомами, зумовлений знаннями індивідуальних і міжособистісних особливостей членів сімей, які реалізуються задля забезпечення оптимальних умов послідовного розвитку та збереження психологічного здоров'я всієї сім'ї як системи на рівні шлюбної й батьківської підсистем.

Доведено виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, котрі змістовно визначають структуру психотипічного профілю членів сімей, що мають проблемних дітей, після проведення психологічного супроводу. Виявлено,

що програма психологічного супроводу стала важливим фактором якісної трансформації змістовно-структурних елементів психотипів у напрямі розвитку властивостей здорового функціонування особистості.

Відзначено, що дисертаційна робота містить перспективні напрями наукової роботи, що передбачають удосконалення програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей; поглиблення знань про структурно-функційні особливості її складників; детальне розкриття «особистісного та сімейного виміру» особистості відповідно до структурних компонентів, таких як вік, гендерна диференціація, тип і склад сім'ї; розроблення емпірико-діагностичних програм формування змісту психологічного супроводу сімей.

Ключові слова: психологічний супровід, ядерна сім'я, сімейна система, шлюбна підсистема, батьківська підсистема, проблемна дитина, психодіагностика, психоедукація, психоконсультування, психотерапія.

Мушкевич М. И. Психологическое сопровождение семей, имеющих проблемных детей. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Институт психологии имени Г. С. Костюка АПН Украины, Киев, 2020.

В диссертации теоретически анализируется и эмпирически исследуется система психологического сопровождения семей, имеющих проблемных детей. Определяется содержание, динамика, направления, мишени системы такого сопровождения, обусловленные семейным статусом, возрастными характеристиками, гендерной дифференциацией членов семей, функциональностью или дисфункциональностью семейной системы. Указывается на технологию реализации психологического сопровождения семьи с проблемным ребенком, которая осуществляется посредством предоставления комплексных взаимосвязанных и взаимообусловленных мероприятий, организационно-методической основой которых является целенаправленный, поэтапный процесс (психодиагностика, психоэдукация, психоконсультирование, психотерапия), представленный различными методами и приемами, обусловленный знаниями индивидуальных и межличностных особенностей членов семей, которая реализуются для обеспечения оптимальных условий и сохранения психологического здоровья всей семьи как системы на уровне брачной и родительской подсистем.

Указывается на выраженную положительную динамику по всем эмпирическими показателями, которые содержательно определяют структуру психотипического профиля членов семей, имеющих проблемных детей, после проведения психологического сопровождения. Отмечается, что программа психологического сопровождения стала важным фактором качественной трансформации содержательно-структурных элементов психотипов в направлении развития свойств здорового функционирования личности.

Диссертационная работа содержит перспективные направления дыльнейшеного научного исследования, предусматривающие совершенствование программы психологического сопровождения семей, имеющих проблемных детей; углубление знаний о структурно-функциональных особенностях ее составляющих; детальное раскрытие «личностного и семейного измерения» личности в соответствии со структурными компонентами, такими как возраст, гендерная дифференциация, тип и состав семьи; разработку эмпирико-диагностических программ формирования содержания психологического сопровождения семей.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, ядерная семья, семейная система, брачная подсистема, родительская подсистема, проблемный ребенок, психодиагностика, психоедукация, психоконсультирование, психотерапия.

Mushkevych M. I. Psychological Support of Families with Problem Children. – Qualifying Scientific Work as a Manuscript.

The dissertation for the achievement of a scientific degree of the doctor of psychology in a specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv, 2020.

In the dissertation the system of psychological support of families with problem children is theoretically analyzed and empirically investigated. We identified the content, dynamics, directions, targets, etc. of the system of such support, which are determined by the family status, age characteristics, functionality or dysfunction of the family system, their gender differentiation. The technology of realization of psychological support for the families with problem children is pointed out, which is carried out by providing complex interconnected and interdependent measures, the organizational and methodological basis of which is a purposeful, step-by-step process (psychodiagnostics, psychoeducation, psychoconsultation, psychotherapy) which is represented by a variety of methods and tools, lead by the knowledge of individual and interpersonal characteristics of the family members, which are implemented to provide optimal conditions for maintaining the psychological health of the whole family as a system, at the level of marital and parental subsystems.

The main diagnostic targets of psychological support of families with problem children are identified: personal characteristics of family members of the problem child; specifics of the family climate; the nature of the relationship of adult family members as marital partners; features of the parent team; styles and types of parental interaction with the problem child and mistakes of such interaction; features of perception of problems of the child and other members of the nuclear family system.

The main indicators of personal and interpersonal functioning of family members with a problem child in order to build a program of psychological support are identified. It was found that the integral personal characteristics of parents with problem children are distinguished by ten factors: authoritarian educational disposition; natural educational disposition; constructive educational protection; psychostenetic personal disposition; ambivalent personal disposition; indulgently indifferent educational disposition;

dominant-aggressive personal disposition; extroverted personal disposition; introverted and pedantic personal disposition; passive-protective personal disposition.

It is stated that in the experimental group as a result of the introduction of a special program of psychological support at the stage of control diagnostic section the frequency of expression of positive modality of all identified empirical indicators is significantly higher than in the control group. It was found that among the representatives of the experimental sample the number of family members who have problem children with a well-established attitude to positive perception and acceptance of a partner or other members of the nuclear family, reflected position and willingness to generate constructive space of marital and family relationships, to cultivate healthy family values and guidelines for the implementation of constructive role patterns of family functioning is greater than among the representatives of the control sample. It is proved that the chance of development and realization of constructive role patterns of family functioning for the parents of problem children within the limits of the special complex program of psychological support is more than three times higher than such chance within the limits of traditional technology of psychological help.

It is generalized that in relation to the studied experimental and control groups according to the selected criterion "*level of development of indicators of family functioning"*, it can be stated that in comparison with traditional technology of psychological help, introduction of the special complex program of psychological support has provided families with problem children a much higher degree of development of effective mechanisms of personal and family functioning, as well as a more stable level of formation of personal guidance for a constructive solution to its pressing problems.

It is indicated that there is a pronounced positive dynamics according to the selected criterion *"the level of development of indicators of personal functioning"* It was found that the program of psychological support has become an important factor in the qualitative transformation of the content and structural elements of psychotypes in the direction of developing the properties of healthy personality. It was found that in comparison with traditional technology of psychological assistance, the introduction of a special comprehensive program of psychological support provided family members with problem children a higher degree of development of effective mechanisms of personal and family functioning, as well as a more stable level of personal guidance for constructive solutions.

It is pointed out the expressed positive dynamics on all empirical indicators, which substantially define the structure of a psychotypical profile of the members of families having problem children, after carrying out psychological support. It was discovered that the program of psychological support has become an important factor in the qualitative transformation of the content and structural elements of psychotypes in the direction of developing the properties of healthy personality. Positive changes in the level of expression of empirical indicators are substantiated, which meaningfully determine the structure of the psychotypical profile of the subjects.

It is noted that the dissertation contains promising areas of research, which include improving the program of psychological support for families with problem children; deepening knowledge about the structural and functional features of its components;

detailed disclosure of the personal and family dimension of the individual according to structural components, such as age, gender differentiation, type and composition of the family; development of empirical and diagnostic programs for the formation of the content of psychological support for the families.

Key words: psychological support, nuclear family, family system, marriage subsystem, parental subsystem, problem child, psychodiagnostics, psychoeducation, psychoconsulting, psychotherapy.

Підписано до друку 03.08.2020 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Друк на різографі. Обсяг 1,9 ум. друк. арк. 1,9 обл.-вид. арк.
Наклад 100 пр. Зам. 47. Виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).